

I. УКРАЇНА У ВІЙНІ

Е.Лібанова, М. Дмитренко

ЧОМУ САМЕ ДОНБАС СТАВ МІСЦЕМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТРАГЕДІЇ? ПОШУК НЕПОЛІТИЗОВАНОЇ ВІДПОВІДІ НА ПОЛІТИЧНЕ ПИТАННЯ

Напередодні катастрофи 2014 року, що від'єднала значну частину території Донбасу від України, спричинила масову загибель людей і вимушене переселення принаймні 2 млн осіб, соціально-економічна ситуація в Донецькій та Луганській областях принципово не відрізнялася від загальноукраїнської. Більшість економічних параметрів регіону перевищували середні по країні, соціальні характеристики були гіршими, але все ж не передвіщали того, що сталося.

Для запобігання повторенню – нехай і в іншому варіанті – цих подій, для мінімізації негативних наслідків і максимального використання нових перспектив необхідно визначити принаймні основні рушійні сили і з'ясувати глибинні причини того, що сталося. Минуло ще надто мало часу: рани не загоїлись і болять, про примирення нема і гадки, навіть воєнні дії все ще не вдається припинити остаточно. Тому аналіз неминуче віддзеркалюватиме політичні уподобання авторів, хоч би як академічний статус не вимагав повної об'єктивності і незаангажованості [1].

Ключові слова: *конфлікт у Донбасі, сепаратизм, корупція, політичні ідентичності, запобігання сепаратистським настроям.*

E. Libanova, M. Dmytrenko. Why did Donbas become a place of the national tragedy? The search of non-politicized response to the political question. *On the eve of the 2014 disaster, which separated the large part of Donbass from Ukraine, caused a massive loss of life and forced resettlement of at least 2 million people, the socio-economic situation in the Donetsk and Lugansk regions hadn't been fundamentally different from the all-Ukrainian one. Most of the economic parameters of the region had exceeded the average ones of*

the country, the social characteristics had been worse but still hadn't foreshadowed what happened.

To prevent recurrence to these events, to minimize the negative impacts and maximize the use of new perspectives, it is necessary to define at least the major driving forces and determine the underlying causes of what happened. It has been far too little time: wounds have not been healed and hurt, there's no idea of reconciliation and even military action still cannot be stopped. Therefore, the analysis will inevitably reflect the authors' political preferences; howsoever the academic status requires complete objectivity and impartiality.

Keywords: *conflict in the Donbass, separatism, corruption, political identity, prevention of separatism.*

Специфіка політичної ситуації в країні. Майже усі роки незалежності Україна намагалася «сидіти на двох стільцях», інтегруючись (чи імітуючи інтеграцію) в двох напрямках – Росії та країн СНД, з одного боку, та Європейського Союзу, з іншого, причому значна частина жителів різних регіонів підтримувала ці різні напрями інтеграції одночасно. Проте з середини 2000-х років влада почала декларувати свою прихильність Асоціації з ЄС і всіляко пропагувати її доцільність. Власне, саме незрозуміла і належним чином нероз'яснена населенню різка зміна зовнішньополітичного курсу і стала безпосереднім поштовхом протистояння.

Безперечно, політична криза стала наслідком загальної непримирності поглядів на подальший (такий, що далеко виходив за зовнішньополітичні межі) розвиток української державності. Це стосувалося не тільки протистояння владних структур та опозиційних партій, важливішим став розкол між чинною владою та найбільш активними верствами населення. Останньою краплею стала відмова В.Януковича від підписання Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом восени 2013 р.

Не можна ігнорувати і масове незадоволення діями влади у 2012–2013 роках, зокрема, стрімке посилення авторитаризму: фактичне підпорядкування Президентів виконавчої та судової гілок влади, контрольованість парламенту, абсолютизація ролі силових відомств, прокуратури, утиски бізнесу представників опозиційних сил та ослаблення їхніх фінансових можливостей тощо. Усе це не могло не руйнувати авторитету влади, яка перетворилася на символ корупції та зловживань.

Ціла низка державних інституцій працювала не стільки на користь усього суспільства, скільки на інтереси панівного прошарку суспільства. Відповідно, більшість населення щодалі, то сильніше відчувала незадоволення діями влади, а меншість, яка безпосередньо отримувала (або вважала, що отримує) зиск, навпаки, демонструвала підтримку. Одночасно політичне протистояння супроводжувалось економічним, що віддзеркалювалось у новому перерозподілі власності, зокрема, завдяки пільгам та бюджетним дотаціям.

Через нерівний розподіл доходів і багатства певні групи населення з високими доходами мали змогу спрямовувати певну їх частину на хабарі високопосадовцям і використовувати їхні можливості у власних економічних інтересах, що означало їх пряме втручання в політику і державне управління. Зрощування багатства з владою вочевидь не сприяло ані гармонійному розвитку суспільства, ані забезпеченню економічного зростання, оскільки давало преференції окремим складовим економіки за рахунок інших [2]. Таким чи іншим чином така несправедливість зумовлює різного роду конфлікти: політичні, економічні, соціальні, аж до військових, що, власне, і відбулося в Україні.

Широко використовувалася демагогія для прикриття неспроможності політиків реально реформувати суспільство і економіку зокрема. Декларації далеко не завжди супроводжувалися реальними діями. Зокрема, розмови про євроінтеграцію, шлях до європейського цивілізаційного простору, підвищення соціальних стандартів, боротьбу з корупцією досить довго прикривали небажання владної еліти що-небудь радикально змінювати. Донині не знято напругу між центром і регіонами, конкуренцію між регіональними, політичними та фінансово-промисловими групами за вплив на прийняття рішень центром. Тривають нескінченні конфлікти серед політичної еліти, яка виявляє нездатність усвідомити розкол як внутрішню проблему суспільства й тяжіє до розуміння цих проблем як підступів зловмисників і конкурентів, яких потрібно виявити, а ще краще – знешкодити.

Однак історія свідчить, що «полювання на відьом» у принципі неспроможне запобігти розколу, а тим паче його ліквідувати, а може хіба що змінити його форму чи перетворити на латентне.

А якщо врахувати боротьбу між різними фінансово-промисловими групами й кланами, центральною і регіональною елітами, фракціями і групами в парламенті, то стає очевидним, що політичним відносинам в Україні завжди був притаманний досить високий рівень конфліктності.

Каталізатором суспільного збурення стала відмова від підписання Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом. Проте перші – студентські – виступи були абсолютно мирними і, можливо, без нічим не спровокованого побиття їх учасників подальші події розвивалися б інакше. Але сталося, як сталося. І саме дії влади безпосередньо спричинили збурення в суспільстві, яке вилилося в Майдан узимку 2013–2014 рр., згодом – у війну, із анексією Криму та повномасштабними військовими діями на Сході країни.

Подальші події радикально змінили зовнішньополітичні орієнтації українців. Східний «вектор» інтеграції в 2014–2015 роках просто впав – частка тих, хто не підтримує вступ до союзу Росії і Білорусі в західних областях зросла з 60% у 2013 році до 89 в 2015, в центральних – з 32 до 71%, відповідно, в південних – з 21 до 44, у східних – з 18 до 45%, на Донбасі – з 9 до 31%. Але навіть неокупована частина Донбасу залишається єдиним регіоном, де відносна більшість 41% підтримує вступ до цього союзу (в 2013 році таких було 74%). Водночас підтримка вступу до Європейського Союзу зросла в західних областях з 67% до 84%, в центральних – з 46 до 63%, в південних – з 41 до 44%, у східних – з 38 до 40%, на Донбасі – з 13 до 22%. Донбас і Схід України загалом є єдиним регіоном, де відносна більшість (42–43%) ще не підтримує цей вектор інтеграції України.

Найбільш різкі зміни в 2014–2015 роках спостерігалися у ставленні українців до вступу в НАТО. Адже протягом усіх років незалежності (особливо в 2005–2013 роках) ставлення громадян більшості регіонів України до вступу нашої країни в НАТО було негативним. Останніми роками перед Майданом 2013–2014 років підтримка членства України в НАТО була на рівні 14–16%. Українці вважали позаблоковий статус найбільш ефективним для безпеки країни. Проте ця думка змінилася після подій у Криму та Донбасі. Підтримка перспективи вступу України до НАТО стрімко

зросла – з 15% в 2013 році до 43% у 2015, тоді як негативне ставлення впало з 55 до 35%. І тепер позитивне ставлення до членства в НАТО вперше переважає негативне.

І хоча ставлення до членства України в НАТО демонструє регіональний поділ України (в західних областях баланс за вступ дорівнює +68%, в центральних – +11%, в східних – -18%, а на Донбасі – -42%), в усіх без винятку регіонах спостерігається помітне зростання частки прихильників вступу до НАТО (в південних областях – з 7 до 34%, в східних – з 12 до 32%, на Донбасі з 1 до 12%).

Досягнення консенсусу, політичної злагоди в суспільстві, безперечно, є чи не головною метою діяльності влади. Але крім цього консенсус є необхідною передумовою сприйняття та підтримки широкими верствами населення реформ, особливо комплексних і довготривалих, без чого їхня успішність є абсолютно неможливою. З огляду на це владні інститути мають заздалегідь оцінювати не тільки економічні та політичні наслідки реформ, а й з'ясовувати усі політичні, економічні, соціальні, культурні чинники та наслідки. Якщо суспільство через самотність своєї ментальності, освіченості, обізнаності, врешті-решт, культури не в змозі досягнути, осмислити і включити у свій світогляд новаторські ідеї, оскільки вони викликають дискомфорт у переважній більшості населення країни, регіону або етносу, то їхньому практичному впровадженню має передувати широка роз'яснювальна (пропагандистська) робота.

Неадекватне реагування силових відомств на зовнішні загрози. Нестабільність політичної ситуації, перманентна боротьба за владу груп непримиренних політичних еліт, масові виступи, протистояння та зіткнення народу з правоохоронцями призвели до того, що владна еліта почала вбачати у своїх політичних опонентах і власному народові основну загрозу для владарювання. Тому в процесі формування силових відомств преференції надавалися посиленню правоохоронних органів, а не Збройним силам України. Зовнішні загрози, а відповідно, і формування системи захисту від них, відійшли на другий план, що й стало причиною поразок нашої держави на початку ескалації військових дій на Сході країни. Далася взнаки і переконаність більшості суспільства у принциповій неможливості військового конфлікту саме із Росією, відносини з якою концептуально традиційно розглядалися

виключно як стратегічне партнерство попри наявність численних ознак помилковості такого підходу. Навіть абстрагуючись від подій, пов'язаних, наприклад, із островом Тузла, не можна було ігнорувати прямі погрози з боку В.Путіна, зокрема, 07.04.2008 р. на закритому засіданні Росія – НАТО, відторгненням Криму та східної частини України у разі її вступу до НАТО [3]. Але навіть за цих умов, замість вжиття заходів проти очевидної зовнішньої загрози, зосередження зусиль на розбудові збройних сил, надалі спостерігалось планомірне скорочення їхньої чисельності та зменшення бюджетних витрат на оборону країни. Згідно із Державною комплексною програмою реформування і розвитку Збройних сил України на період до 2017 року, затвердженою Указом Президента України від 02.09.2013 р. № 479, чисельність ЗСУ до кінця 2014 р. мала зменшитися до 100 тис. осіб, а до 2017 (завершення реформи) – до 70. Такої кількості навіть добре озброєних і навчених військових, можливо, вистачило б для ліквідації локального прикордонного конфлікту, але не для боротьби з агресією чи масштабним вторгненням.

У всьому світі армія є однією з основ держави. Наявність сильної і боєздатної армії забезпечує державі не лише спокій і мир на своїй території, а й значно підвищує престиж держави на світовій арені. Навіть країни, які є нейтральними, підтримують свій військовий потенціал і боєготовність. Наприклад, у традиційно нейтральній Швейцарії на 8 млн населення налічується понад 1 млн резервістів, які за потреби дуже швидко можуть зорганізуватися в професійну армію. Крім цього, ця невелика за площею гірська країна має близько тисячі танків і бронемашин, потужну авіацію та ППО [4].

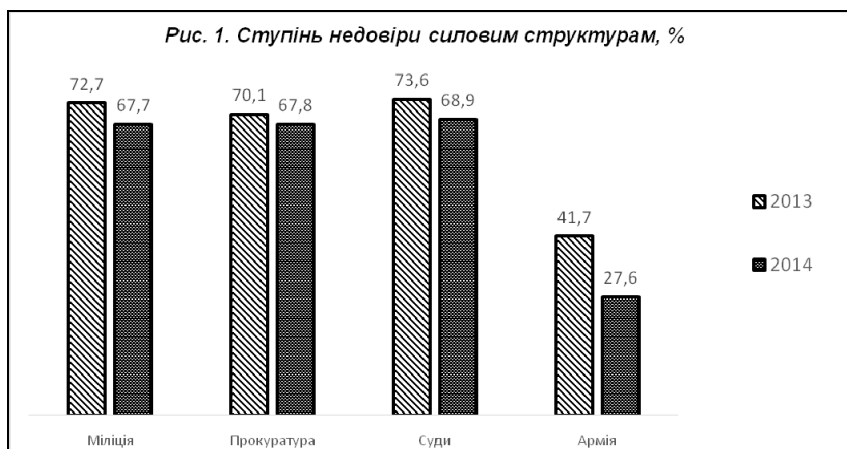
Зовсім інша ситуація складалася в нашій державі. Перевагу в організації та діяльності українських силових відомств надавали правоохоронним органам, завданням яких є протидія внутрішнім загрозам, що характерно для тоталітарних режимів. Наприклад, якщо 2012 р. фінансування утримання міліції, прокуратури та СБУ зросло більш ніж на 1 млрд гривень, то для Збройних сил його, навпаки, урізали до 14 млрд (Державною програмою реформування й розвитку Збройних сил України на період до 2017 року передбачено, за розрахунками МО України, 131,7 млрд гривень) [5]. Відповідно, станом на грудень 2013 р.

загальна чисельність ЗСУ становила 168 тис. осіб (з них 135 тис. військових), а правоохоронних структур – близько 450 тис. осіб (МВС України – 357 тис., ВВ МВС – 16,65 тис., ДПтС – 19 тис., СБУ – 33,5 тис., прокуратура – 15 тис., а також правоохоронні органи та підрозділи інших відомств) [6]. У розрахунку на 100 тис. осіб припадало 786 працівників органів внутрішніх справ (загальносвітовий середній показник – 300). Для порівняння: у СРСР на 100 тис. населення налічувалося 214 працівників Міністерства внутрішніх справ [7].

У підготовці співробітників правоохоронних органів акцент робився на відверненні внутрішніх викликів владі, припиненні протестних акцій громадян – мітингів, демонстрацій тощо. До протистояння озброєним, добре навченим воєнізованим формуванням чи військовим підрозділам або для боротьби з розвідувальними і диверсійними групами можливого противника представників правоохоронних структур не готували. У СБУ, зокрема, не функціонувала система протидії розвідувальним диверсійним групам, які активно використовувалися РФ у «гібридній війні» на Донбасі.

Значною мірою через це на початку «гібридної війни» силові відомства виявилися дезорієнтованими та непідготовленими до відсічі зовнішній агресії. Крім того, система управління силовими структурами України, їхня підготовка до спільних і злагоджених дій, розвідувальне, контррозвідувальне, логістичне, матеріальне та фінансове забезпечення виявилися малоефективними, надмірно забюрократизованими і невідповідними вимогам сьогодення, а переважна частина озброєння, військової та спеціальної техніки була застарілою.

Далися взнаки і політизація силових структур, комплектування їхнього керівного складу на принципах відданості певній політичній силі, наслідком чого стали низький фаховий рівень, відсутність взаємодії та координації між силовими структурами і спецслужбами (зокрема, під час бойових дій), наростання хаотичних процесів у системі національної безпеки (катастрофічна недовіра населення як основного суб'єкта системи національної безпеки до інших суб'єктів – державних, силових відомств, правоохоронних органів і судів).

Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Випуск 1 (15). – Т. 2. – К.: Інститут соціології НАН України., 2014. – С.44–46.

З огляду на це можна стверджувати, що вибір часу початку «гібридної війни» не був випадковим. Уразливість України після Майдану, інституційні проблеми щойно сформованої влади, відсутність боєздатної армії та корумпованість керівників силових відомств стали головними причинами поразок на першому етапі конфлікту на Донбасі.

Масштабна корупція в силових структурах. Корумпованість військового відомства, правоохоронної системи, місцевої та центральної еліт є чи не більшою загрозою для національної безпеки, ніж зовнішня агресія. За надійністю поліцейських служб Україна посідає 135-те місце із 144 країн світу, наша правоохоронна система входить до десятка найгірших поліцейських служб світу [8]. Громадська думка характеризує органи внутрішніх справ як непрофесійні, корумповані і деморалізовані люди в погонах, що перетворюються із захисників співгромадян на загрозу для них [9]. Водночас, через поширення корупції, а іноді й фактичну інтеграцію до системи організованої злочинності, занепад оперативно-розшукової діяльності, що і надалі ґрунтується на

застарілих правових та організаційних засадах, правоохоронна система не здатна ефективно боротися із загрозами державі.

Взагалі Українській державі притаманна інституційна слабкість (130-те місце за рівнем розвитку інституцій) [8], що у сфері протидії корупції виявляється не тільки у неспроможності реалізації політики, а у відсутності її адекватного формулювання [9, с. 21].

Корупція як внутрішня агресія багато в чому небезпечніша за зовнішню. Вона не тільки послаблює фронт боротьби на Донбасі, а й сіє зневіру в суспільстві щодо успішності реформ і можливості поліпшити життя. Корупція нині проникла в усі сфери суспільного життя, а чесність, порядність, обов'язковість, професіоналізм уже не сприймаються як моральні орієнтири соціальної поведінки. Це створює загрозу не лише для майбутнього української демократії, а й для існування самої держави. Отже, боротьба з корупцією стає наразі внутрішнім фронтом боротьби за державність.

Зрада національних інтересів регіональними елітами. Зрощення влади і бізнесу спостерігається по всій країні, не випадково при владі: і в уряді, і у Верховній Раді, і в регіональних владних структурах – увесь час є багаті і надбагаті особи. Але на Донбасі ще під час приватизації відбулося фактичне зрощування інтересів компартійних функціонерів, директорського корпусу і криміналітету. Метою були контроль та присвоєння багатих ресурсів регіону. Представники як старої й нової управлінської номенклатури, так і верхівки великого бізнесу Донбасу об'єднали зусилля в протистоянні з київською владою, що не могло не вплинути на масову свідомість населення. Відповідно, значна частина підприємств перейшла у власність кримінальних структур. І це зумовило не просто специфічний розподіл і перерозподіл власності, а й помітну криміналізацію суспільства.

Водночас на Донбасі зберігаються ментальність, стереотипи і поведінка радянської людини (14% жителів і досі ототожнюють себе із громадянами колишнього СРСР) [10]. Законсервовані патерналістські очікування однаково стосуються і держави, і власника (директора) підприємства. Як наслідок, населення не стільки вибирає той або інший шлях розвитку, того або іншого кандидата, скільки виконує розпорядження керівництва, підтримуючи тим

самим свою регіональну еліту. І, відповідно, роль еліти в поведінці і пріоритетах мешканців Донеччини і Луганщини (принаймні мешканців міських поселень) важко переоцінити.

За таких умов надзвичайно важливою є якість місцевої еліти. Головним критерієм успішності роботи представників регіональної еліти Донбасу завжди була відданість керівництву, участь у корупційних схемах, іноді родинні або дружні зв'язки, і тільки потім – професійні якості. Така еліта не могла зробити свідомий вибір на користь демократії, не могла поступитися власними вигодами задля інтересів усього населення, навіть свого ж регіону. Цілком закономірним – і мав би бути очікуваним – наслідком стало сприйняття нової (постмайданівської) української влади як загрози своїм, переважно економічним, інтересам. Саме через це більшість службовців, включаючи працівників СБУ, міліції, прокуратури, депутатів та чиновників різного рівня, вдалися до прямої зради інтересів держави. Достатньо згадати випадки фактичної передачі т.зв. «ополченцям» зброї, військових баз тощо, активну участь у «сепаратистських» і проросійських мітингах, де знуцання над українським прапором було типовим явищем. Можна багато говорити про недостатню чіткість дій представників центральної влади, про спровоковану цим безпорадність місцевих органів, але численні факти порушення присяги важко заперечувати.

Саме зрада національних інтересів України елітою Донбасу стала каталізатором вельми специфічної поведінки його жителів, забезпечила т.зв. ополченців зброєю і підготувала поживний ґрунт для проростання ідей «русского мира».

Проте необхідно брати до уваги, що навіть на підконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей (імовірно, на непідконтрольних територіях ситуація ще гірша) сьогодні частина населення, причому далеко не найбіднішого і не відторгнутого від влади, не лише очікує повернення армії Путіна, а й готова в будь-який час сприяти втіленню «русского мира». Депутати міських рад з легкістю перекочували зі старих скликань до нових, чиновники, які організували/допомагали організувати «референдум», зберегли свої посади [11].

Особливості криміногенної ситуації. Значно вищою, ніж навіть у сусідніх областях, є концентрація пенітенціарних закладів:

у Донецькій області розташовано 21 установу, в Луганській – 16 (21% всіх установ країни); 29 установ перебуває нині на території, невідконтрольній Україні [12]. Відповідно, більше мешканців регіону так або інакше контактує із засудженими особами (хтось працює, хтось спілкується з родичами, хтось мешкає поруч тощо) і більше засуджених залишається в регіоні після звільнення. Це неминуче змінює загальне ставлення до перебування в колонії, яке вже не сприймається як щось виняткове і таке, що засуджується. Особливо помітним є вплив таких маргінальних суб'єктів на молодь у невеликих монофункціональних містах. Традиційне «вуличне» виховання, коли взірцем і наставником є старші за віком приятелі, в умовах значного поширення саме серед вуличних компаній осіб, які мають тюремний досвід, майже неминуче спричиняє відповідні поведінкові орієнтири. Фактично йдеться про поширення маргінального світогляду, маргінальної поведінки на значну частину жителів. У кінцевому підсумку представники саме маргінальних верств найперше вдавалися до протиправних дій, паплюжили українську символіку тощо не з ідеологічних міркувань, а просто за специфічними стандартами поведінки.

У регіоні поширена напівлегальна та/або нелегальна економічна діяльність, що іноді межує з кримінальною. Корупція, рекет, «відкати» є чи не нормами. Кримінальні розборки збереглися навіть після лихих 1990-х років.

Така ситуація зберігалася упродовж усіх 25 років. Отже, кримінальна складова в житті Донбасу відіграла значно важливішу роль, ніж у будь-якому іншому регіоні України.

Поширення проросійських (прорадянських) настроїв.

Географічна близькість до Росії супроводжується відсутністю облаштованих і дієвих кордонів із сусідньою державою: на Сході України пролягає «прозорий», належно не демаркований, слабо захищений кордон, який є не лише джерелом проблем, пов'язаних із транскордонною злочинністю. У свідомості громадян умовність кордону проектується на суверенітет країни, символізує його неповноцінність. Це викликає сумнів у спроможності держави контролювати свою територію, знижує її авторитет в очах своїх громадян та міжнародної спільноти і, безумовно, не стимулює українську ідентифікацію [13].

До цього додається тривала деукраїнізація населення Донбасу – відсутність ефективної культурної політики центральної влади щодо інтеграції Донбасу до українського простору зумовило зростання частки проросійськи налаштованого населення. У 1991 і 1996 рр. місцеві часописи «Жизнь Луганска» і «Наша газета» провели опитування з визначення самоідентифікації мешканців Донбасу. Частка тих, хто вважав, що «населення Донбасу – особлива спільність людей, котрі мають коріння як в Україні, так і в Росії», зменшилася з 54,9% 1991 р. до 45,4% 1996 р., частка тих, хто відповів, що «тут живуть переважно росіяни і представники інших народів, які обрусіли», зростає більш як удвічі – з 9,4% до 31,9% [14], – значна частина жителів Півдня і Сходу України вважали себе ближчими за характером, звичаями і традиціями до жителів Росії, ніж до своїх співвітчизників у Західному чи Центральному регіонах України [13].

Ще за радянських часів на Донбасі були сконцентровані підприємства союзного значення, які підпорядковувалися безпосередньо Москві, що, безперечно, сприяло тяжінню до Москви, а не до Києва.

Зрусифіковане населення, значна частка якого мала російські корені та перебувала під впливом російського інформаційного простору, мало більшу довіру до кремлівської, а не до київської влади. Більш лояльно населення Донбасу ставилося до центральної влади України лише в ті періоди, коли туди приходили представники донбаської політичної еліти.

Масштабна трудова міграція, звичка здобувати вищу освіту в Росії, тісні родинні зв'язки і домінування на Донбасі російських ЗМІ сприяли поширенню впевненості в нерозривності зв'язків. Значна частина жителів регіону, принаймні старшого віку, переконані в тому, що саме в союзі з Росією та Білоруссю – запорука процвітання України. Незадоволення кінця 1980-х років, яке вилилось у масовий рух шахтарів, а потім і в високу підтримку жителями регіону ідеї незалежності України, давно забулося. Тепер основне незадоволення викликає Київ, на який покладають провину за низький рівень життя, за всі негаразди.

Проголосивши себе спадкоємицею СРСР, Росія тим самим перебрала всі ностальгічні спогади тих, хто не зміг адаптуватися

до нових умов життя – а таких в усіх колишніх республіках СРСР доволі багато. Частина з них не змогла знайти собі гідне місце через вузьку трудову спеціалізацію, частина не прийняла демонстративно високого розшарування, частина просто втратила засоби до існування.

Тісні зв'язки більшості підприємств з РФ у поєднанні із жорсткою позицією її керівництва щодо можливої асоціації України з ЄС сприяли посиленню проросійських настроїв. Робітники закономірно злякалися того, що продукція їхніх підприємств виявиться нікому не потрібною, злякалися неминучості масових простоїв, банкрутств та безробіття. Передусім це пояснює те, що в південних і східних областях прихильників вступу України до ЄС виявилось менше, ніж прихильників вступу до Митного союзу (відповідно, 28,9 та 11,9% vs 47,0 і 60,0%); в цілому по Україні 38,3 і 36,0%*.

Значна частина місцевої інтелігенції, вплив якої не варто недооцінювати, незадоволена своїм матеріальним становищем, також вважала, що без Росії регіон не житиме. За влучним висновком О.Бісмарка, цитованим Є.Марчуком, «війну виграють не гармати, а сільська вчителька» [15]. Так от, саме відсутність патріотичного виховання, відчуття держави як структури, що захищає інтереси населення загалом і кожної окремої особистості, далися взнаки і на загальній ментальності населення регіону.

Особливості економічної ситуації. Кількісні показники розвитку Донбасу видаються досить переконливими в контексті визначення його значення в промисловому розвитку, у формуванні експортного потенціалу тощо. Однак, аналізуючи зазначені цифри, не можна нехтувати бюджетною підтримкою, наприклад, вугільної галузі. Загалом різниця між видатками та доходами Донецької і Луганської областей перевищує 25 млрд грн, і це ще без врахування дотацій Пенсійному фонду. Є всі підстави стверджувати, що Донбас годував не всю Україну, а переважно своїх олігархів.

Наявний економічний потенціал абсолютно не використовується для блага населення – про це свідчать різноманітні якісні

* Опитування 2009 респондентів, проведене в квітні 2012 р. соціологічною службою Центру Разумкова.

показники, зокрема, людського розвитку. Мешканці Донбасу менш освічені, за загалом нижчого рівня бідності незаможні верстви значно більше потерпають від нестачі коштів, зрештою, вони значно раніше вмирають, ніж населення України в цілому. Звісно, далеко не всі мешканці регіону настільки чітко розуміють, поперше, що вони живуть гірше, ніж населення більшості інших областей, а по-друге, з чим це пов'язано. Схоже, що більшість щиро вірить у те, що їхні проблеми викликані не, м'яко кажучи, недобросовісністю місцевої влади і власників підприємств, а виключно прорахунками влади центральної.

Як наслідок, практично однакові за чисельністю групи (32%) жителів Сходу України вважають неприйнятним для себе набуття подвійного громадянства, інші орієнтовані на набуття додатково до українського ще й російського громадянства. Для порівняння: в західних та центральних областях 48% відмовилися б від подвійного громадянства, а орієнтовані на подвійне із російським лише 5 і 12%, відповідно*.

Не варто недооцінювати і вплив російської пропаганди.

Непідготовленість України до інформаційної війни. Загалом однією з причин поразок України в інформаційній війні є відсутність ефективних результатів у боротьбі із корупцією. У свою чергу, саме поразка на інформаційному фронті спричинила численні невдачі перших місяців «гібридної війни». Нині кожна війна починається з інформаційного фронту, з проведення інформаційних операцій. Упродовж останніх десятиліть невід'ємним складником будь-якого збройного конфлікту стали інформаційні війни, інформаційно-психологічні операції (операції інформаційної підтримки).

Аналіз міжнародного інформаційного простору дає підстави стверджувати, що Україна стала об'єктом інформаційних атак (інформаційно-психологічних акцій), спрямованих на встановлення контролю над усіма сферами існування незалежної держави. Нерозуміння важливості проведення з боку України акцій інформаційного впливу задля підтримки наших національних інтересів і

* Опитування 11216 респондентів, проведене в квітні 2006 р. соціологічною службою Центру Разумкова.

державної політики за кордоном, як засвідчують останні події, завдає державі величезних економічних, політичних, іміджевих та інших збитків.

Нинішні інформаційні війни – це один з основних інструментів досягнення геополітичного домінування. Інформаційна – і не лише інформаційна – війна Російської Федерації проти України зумовлена намаганням російської влади будь-що утримати нас у зоні своїх стратегічних інтересів. Основну функцію в цій «гібридній війні» відіграють інформаційні операції – бої за розум, думки і серця народу. Інформаційну фазу гібридної війни було розпочато ще під час активної фази Майдану масованою й планомірною кампанією. На цьому етапі російські ЗМІ подавали викривлену інформацію винятково тенденційного змісту для дискредитації вуличних протестів, акцентуючи увагу лише на націоналістичному складнику протистоянь. З латентного етапу до відкритого протистояння інформаційна війна перейшла після формування нового уряду в Україні, який РФ звинуватила в силовому захопленні влади і назвала незаконним. Від березня 2014 р. інформаційні атаки було доповнено введенням на територію України воєнізованих формувань, зокрема, 18 центру ФСБ РФ, який організовує інформаційні атаки проти України, та загону інформаційних операцій – одного з функціональних підрозділів ЗС ФР, який не має постійної організаційної і штатної структури [16].

Метою цієї війни є зміна самоідентифікації населення і перетворення Східного регіону нашої держави на «сіру зону», що залишить Росії потужні важелі впливу на український уряд через постійну загрозу поширення нестабільності на всю Україну. Це війна не за території, а за світогляд, думки і душі людей.

Інструментом реалізації цієї світоглядної моделі виступив образ ворога. Російське телебачення акцентувало увагу на звірствах української армії – вбивствах мирного населення, обстрілах житлових районів, знущанні над дітьми та ін. Будь-яка реальна подія подавалася як прояв безжального характеру українських військових. Наприклад, загибель журналістів ВГТРК на блокпосту під час мінометного обстрілу біля селища Металіст висвітлювали як заплановану акцію українських військових проти журналістів [17]. Дуже часто мали місце прямі вигадки на зразок розп'ятого хлопчика. Контроль над політичною інфра-

структурою – в даному випадку над телебаченням, радіо, іншими засобами масової інформації – надав можливості формувати суспільну думку, а потім і долучати українське населення до протидії українській же владі.

Донбас загалом виявився більш «чутливим» до інформаційної війни, ніж інші регіони, за винятком Криму. Далися взнаки і звичка дивитися саме російські телевізійні канали, і традиційні родинні, освітні та економічні зв'язки з Росією, включаючи трудову міграцію, транскордонні поїздки, господарську кооперацію. Проте «справа не в тому, що російська пропаганда виявилася сильнішою на Сході. На Донбасі було слабке місце в українській націонал-демократії» [18]. Намагання поширювати серед жителів регіону українські національні цінності або просто декларувалися, не супроводжуючись жодними діями, або втілювалися доволі брутально, викликаючи неминучий супротив місцевого населення.

Однак Російська Федерація не обмежується проведенням інформаційних атак на українське населення. Через мережу російського мовлення за кордоном – потужну систему інформаційного впливу – вона проводить інформаційні операції проти нашої держави. Прикладом успішності інформаційної експансії Росії можуть слугувати результати опитування «Як бачать в ЄС війну на Сході України», що TNS проводила 3–8 вересня 2015 р. у восьми країнах – членах ЄС: Великобританії, Іспанії, Італії, Нідерландах, Німеччині, Польщі, Франції і Швеції. З'ясувалось, що 53% опитаних європейців вважають події в Україні громадянською війною. З офіційною версією України, що в державі триває анти-терористична операція, погоджується лише третина респондентів (з них лише 8% цілком згодні з цією думкою). 20–24% респондентів взагалі не знають, що відбувається на Сході України [19].

Україна, і це слід визнати, програла боротьбу за мізки жителів регіону. Це стало наслідком дії кількох факторів: по-перше, далася взнаки майже повна відсутність українських теле- і радіоканалів в інформаційному полі; по-друге, навіть ті нечисельні джерела, що були присутні на Донбасі, не працювали належним чином в ідеологічній сфері. Навіть невеликі успіхи української економіки практично ігнорувалися, натомість постійна увага концентрувалася на недоліках і прорахунках; значна частина міських мешкан-

ців надавала перевагу російським каналам через мову, велику кількість розважальних передач та фільмів, які, тим не менше, по краплинах доносили до глядачів та слухачів ідеї переваги «руського мира» і єдиної держави. Культ фізичної сили і сильної особистості, поширений в російській державі, є цілком зрозумілим і прийнятним і для жителів Донбасу.

Основними джерелами інформації в сучасному суспільстві є офіційно зареєстровані ЗМІ (друковані, телебачення, радіо – залежно від віку та освіти), інтернет-видання, дописи блогерів і соціальні мережі. Характерною рисою останніх років стало перенесення акцентів з офіційних на неофіційні джерела. Так відбулося і на Донбасі. Але сам факт користування Інтернетом ще не означає отримання з Інтернету політичної, економічної, соціальної інформації – багато людей звертаються до Інтернету в пошуках знайомств, участі в іграх, покупок тощо. Порівняно з іншими регіонами, на Донбасі впродовж 2014–2015 років суттєво зросла інтернет-активність, пов'язана з можливостями спілкування в мережі як безпосередньо за допомогою спеціальних програм (Skype, Stpnet тощо), так і опосередковано – через соціальні мережі, форуми, чати тощо. Таке спілкування не тільки спряє поширенню соціальних зв'язків і нарощуванню соціального капіталу, відшукати однодумців та партнерів для реалізації певних ініціатив, знайти співчуття або підтримку – воно допомагає дізнатися про останні новини безпосередньо від очевидців та учасників подій. Урешті-решт, подекуди спілкування в соціальних мережах стає чи не єдиною можливістю для рідних дізнатися про те, що відбувається з їхніми родичами в зоні АТО [10, с. 168–170].

Але, водночас, зменшення масштабів використання Інтернету задля ознайомлення з останніми новинами, поточною інформацією, яке спостерігається на Донбасі протягом 2014–2015 років, означає зростання залежності навіть активних інтернет-користувачів від інформації в ЗМІ, а з огляду на домінування російських ЗМІ – від російської пропаганди.

Розбалансованість системи захисту національної безпеки в секторі протидії інформаційній експансії є чи не основною причиною невдач ще до початку військових дій. Жодну війну нині не можна виграти, доки не буде здобуто перемогу на інформаційному

фронті. Можна мати чи отримати надсучасну зброю, виграти бій, але остаточної перемоги у війні без перемоги на інформаційному фронті здобути неможливо.

Ідеологічна монолітність і оцінка за принципом «свій – чужий». Добре організовані, згуртовані і керовані шахтарі завжди були потужним важелем впливу на центральну українську владу і захисту інтересів регіональних еліт. Неодноразово саме їхні виступи спричиняли зміну найвищих посадовців у Києві.

Достатньо тривале домінування Партії регіонів на політичній сцені країни у поєднанні з впливом шахтарських виступів укріпило впевненість мешканців Донбасу в своїй видатній ролі і нескороминущому значенні для всієї України. Цим значною мірою і пояснюється масова підтримка тези про те, що після зміни влади на початку 2014 року «Донбас не чують», у поєднанні зі сформованими ще за часів СРСР гаслами: «Донбас ніхто не ставив на коліна», «Донбас годує всю Україну». В суспільстві було сформовано гіпертрофоване уявлення про роль Донбасу в економіці України: наголошувалося на значній частці валового продукту, що тут створюється, на найбільших валютних надходженнях валюти, на значному обсязі промислової продукції. Однак майже не говорилося про те, які витрати несе бюджет України на підтримку малоефективної економіки Донбасу, які інвестиційні ресурси спрямовуються в цей регіон; впевненість у тому, що саме Донбас годує Україну, формувало негативне ставлення до мешканців Центральної й Західної України як до утриманців. Донбас же годував переважною мірою своїх олігархів, у т.ч. і за рахунок загальнодержавного бюджету. Ототожнення регіону, де домінувала «важка промисловість» і великі підприємства концентрували більшість працездатного населення, з найбільш розвиненим, активним і прогресивним супроводжувалося протиставленням людської гідності ідеологічній монолітності та домінуванням колективної свідомості.

Приватизація великих державних підприємств супроводжувалась істотним зменшенням їхньої ролі у наданні соціальних послуг зі збереженням свого значення як основного працедавця. Позиція керівництва переважною більшістю працюючих і досі сприймається як єдино правильна. Світоглядна монолітність виявилася чи не головним важелем суспільної єдності. Однак вона засно-

вана на патерналізмі і не припускає формування системи вільного вибору та відповідальності за нього, що є наріжним каменем і демократичного суспільства, і ліберальної економіки. Суспільство, не звикле до толерантності, до розмаїття думок та способів поведінки, вкрай важко адаптується до нових умов і дуже часто є нетерпимим до альтернативних поглядів і незвичкої поведінки.

Розвиток незалежної України супроводжувався глибокою економічною кризою та значним падінням життєвого рівня всього населення, що викликало справедливі нарікання на неспроможність центральної влади забезпечити добробут. Розпад СРСР супроводжувався втратою накопичень, далеко не малих у небідних мешканців Донбасу, розривом багатьох економічних зв'язків, занепадом вугільної та металургійної промисловості. Хоча упродовж двох наступних десятиріч на підтримку промисловості Донбасу витратили десятки мільярдів доларів, це не багато дало користі простим працівникам. Темпи зростання заробітної плати упродовж останнього десятиліття помітно поступалися середнім по країні, тобто різниця в рівнях життя жителів Донецької та Луганської областей – з одного боку, і мешканців менш урбанізованих і індустріальних областей – з іншого, невпинно зменшувалась. Однак на Донбасі населення втратило не лише доходи, а й належність до Радянського Союзу (великої Батьківщини), тому їхня оцінка втрат була значно більшою. Соціологічне опитування Центру Разумкова 7–16 серпня 2015 р. показало, що на питання «Чого родина більше отримала – вигоди чи втрат від здобуття незалежності?» більша частина респондентів Донбасу вказала, що вони більше втратили (52,7%), і лише 23,7%, – що виграли, у той час як у центральних та західних регіонах переважала частка тих, які виграли від здобуття незалежності [20].

Відсутність сформованих традицій державності в Україні та поваги до влади зумовлені історією розвитку державності на теренах України. Центральна влада на території України тривалий час була чужою – російською, польською, литовською і тому викликала спротив. Сформована національна влада поки що не має достатньо ефективних державних інституцій та управлінських практик, зрілих політичних традицій, а її бюрократичний характер та корумпованість формують зневагу до неї. Українське

суспільство в цілому, а жителі Донбасу і поготів, є не надто толерантним. Відсутність толерантності корелює із поширеністю соціальної недовіри, тобто негативних очікувань щодо дій інших осіб та негативної захисної впевненості [21, с. 16].

Безперечно, владу часів президентства В.Януковича мешканці Донбасу вважали «своєю» і, відповідно, *apriori* негативно поставилися до її заміни на «чужу». Регіональна еліта, звісно, боролася за збереження своїх позицій і влади в регіоні, а отже, цілком свідомо цілеспрямовано підтримувала ворожі настрої щодо дій центральної влади. Значно мірою саме цим зумовлений сплеск і поширення соціальних фобій, очікування етнічних чисток російськомовних, каральні акції «Правого сектору» тощо. Ірраціональний страх невідомого майбутнього потребував якихось зрозумілих образів – і вони миттєво породжувалися колективним несвідомим і підхоплювалися пропагандою. Люди, не розуміючи, якого саме майбутнього прагне Україна, тим не менше були переконані в тому, що для них у тому майбутньому місця немає.

Період незалежності, за якого відбулися негативні зрушення щодо соціальної справедливості, чесності влади, можливостей простої людини із захисту своїх прав, особливо гострим виявився на Донбасі. Вельми специфічна приватизація шахт і великих підприємств, перерозподіл власності не тільки упродовж «лихих 1990-х», а й у новому ХХІ столітті не дали сформуватися бодай крихкій довірі владним структурам.

Більшість жителів Донбасу не вірить у можливість розбудови нової системи державної влади – без корупції, за європейськими принципами, з контролем з боку громадянського суспільства. До того ж більшості просто зручніше і швидше вирішувати свої питання за корупційними схемами.

Лише 7,5% жителів Донбасу підтримували «помаранчеву революцію» 2004 р. (для порівняння: в Галичині таких було 81,7%, у Києві – 48,1%) та 12,3% Революцію Гідності (відповідно, vs 94,3% галичан та 60,4% киян).*

* Опитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з соціологічною службою «Ukrainian Sociology Service» з 25 грудня 2014 року по 15 січня 2015 року.

Нерозуміння пріоритету індивідуального над суспільним, вкрай низька толерантність і масове несприйняття думки та способу поведінки, відмінних від таких, що вважалися правильними, спричинили тотальне нерозуміння того, що маси людей можуть вдаватися до акцій протесту, громадянської непокори і, тим більше, збройного опору без відповідних грошей. І поряд з цим – нерозуміння впливу «Майдану-2004» на суспільну свідомість і на «Майдан-2014».

25,7% жителів Донбасу (26,2% Донецчан і 24,8% Луганчан) нічого не очікували від Майдану-2014 і переконані в розпаді України; для порівняння: в середньому по Україні такі настрої характерні для 10,1%.*

Посилання на брак коштів дозволяли місцевим органам влади перекладати відповідальність на уряд України. Усе це спричинило чітке неприйняття української влади, а союз з Росією почав сприйматися як повернення до СРСР, а отже, до високих зарплат, доступних соціальних благ, високого соціального статусу. Причому ностальгія за радянськими часами якимось чином передалася молоді.

Взагалі, відокремленість від центральної влади – спочатку московської, потім київської – значною мірою впливала на самоідентифікацію мешканців Донбасу. Зокрема, значна частина ніколи себе не ототожнювала із «населенням України», а навпаки, завжди бачила і навіть підкреслювали свою «особливість». Причому в останні роки таке ментальне відокремлення посилюється: якщо в 2013 році 43,4% жителів Донецької та Луганської областей вважали себе передусім мешканцями свого регіону, міста або села (громадянами України – 41,7%), то в 2015 – вже 45,2% (громадянами України – 38,6)^{1**}. Для порівняння: мешканцями свого регіону, міста села себе вважають 19,0% інших областей Сходу України, а її громадянами – 66,7% [10, с. 200].

* Опитування 3035 респондентів старше 18 років, проведене в грудні 2014 року Київським міжнародним інститутом соціології

** За даними Інституту соціології НАН України.

Самоідентифікація населення, %

	Жителі України		Жителі Донбасу	
	2013	2015	2013	2015
Мешканець регіону, поселення	36,2	29,3	43,4	45,2
Громадянин України	50,6	57,3	41,7	38,6
Громадянин Європи, світу	3,6	5,2	2,2	8,0
Громадянин ЄСР	6,6	3,9	11,7	5,4
Інше	2,6	3,7	1,1	3,0

Джерело: Українське суспільство 1992–2015. Моніторинг соціальних змін. – Інститут соціології НАН України. Таблиці. Рукопис.

Складно достеменно визначити, наскільки така динаміка пов'язана із подіями на Донбасі. Але абсолютно ясно, що зазначена специфіка самоідентифікації неминуче перешкоджатиме інтеграції українського суспільства.

Економічний прагматизм місцевого населення. Характерною ознакою жителів Донбасу завжди був їхній прагматизм, бажання отримувати конкретні економічні переваги, а не ефемерні преференції. Вибір між зайнятістю та високими заробітками, з одного боку, і політичними свободами, з другого, завжди вирішувався на користь економіки. Взагалі політична поведінка жителів Донбасу під час драматичних змін останніх років систематично розчаровувала всі представлені там політичні партії. Щойно страйковий рух 1989 р. привернув до себе загальнодержавну та міжнародну увагу, як усі політичні сили почали шукати шляхи впливу на нього, але донбаські шахтарі знехтували ними. Вони вперто відмовлялися політизувати свій рух, наполягаючи на економічних вимогах і, меншою мірою, на повазі до свого керівництва. І майже одностайна підтримка під час виборів тієї чи іншої політичної сили або того чи іншого кандидата віддзеркалювала радше успіх політтехнологій та економічні очікування, ніж політичні уподобання.

Донбас переважною більшістю підтримав незалежність України на референдумі 1 грудня 1991 року. Відчуття глибокого відчуження від Москви, впевненість у несправедливості центру країни, який надто багато забирає у регіону і надто мало повертає у вигляді товарів та послуг, схилили його мешканців до думки, що Донбас буде заможнішим у складі незалежної України. У грудневому референдумі взяли участь 78,2% мешканців регіону, які мали право голосу, з них 83,9% проголосували за незалежність (76,7 і 83,9% жителів Донеччини і 80,7 та 83,9% жителів Луганщини, відповідно, (розраховано за даними: [22]). І хоча це були чи не найнижчі по країні показники (менше прихильників Акту про незалежність виявилось лише в АР Крим та Севастополі), все ж вони є достатньо переконливими.

Рис.2.

Підтримка Акту про незалежність України на референдумі 1 грудня 1991 року, за областями, % тих, хто підтримав, серед тих, хто взяв участь у голосуванні

Джерело: Складено за даними: Відомості про результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref

Але подальші економічні негаразди, посилені нерішучістю центральної української влади та її неспроможністю реформувати економіку, різко змінили настрої на Донбасі. Щойно місцеві мешканці усвідомили, що незалежність України не забезпечує кращого життя, як вони повернулися обличчям до комуністів, яким раніше самі ж відмовили у довірі.

Економічний спад перших років незалежності був чи не найглибшою кризою, пережитою будь-якою перехідною економікою, не зруйнованою війною. За 1991–1996 роки вдвічі скоротився ВВП, всі накопичення «з'їла» інфляція (ціни за цей період зросли в 166 тис. разів), багаторазово знизилася зарплата*. Масштаби звуження можливостей зайнятості і заміни робочих місць, що потребують високої кваліфікації робочої сили, на ті, де можуть працювати особи навіть зовсім некваліфіковані, наразі важко оцінити через відсутність надійних статистичних даних, однак, судячи з якісних характеристик, вони були дуже широкими.

Більшою мірою зазначені економічні негаразди торкнулися індустриальних південно-східних областей, зокрема, Донецької та Луганської, підприємства яких значно тісніше були пов'язані із республіками колишнього СРСР. Аграрні регіони, орієнтовані на внутрішній ринок України, менше постраждали від розриву господарських зв'язків. До того ж і населення цих областей звикло більше розраховувати на власні можливості, ніж на виплати і преференції з боку адміністрації, а отже, його реакція на економічні негаразди була не такою гострою.

Донбас вибухнув знову, цього разу звинувачуючи Київ у наданні переваг Західній Україні коштом Донбасу [23, с. 85].

Одним з найдраматичніших епізодів у новітній історії Донбасу стало масове закриття шахт, що суттєво вплинуло на подальший розвиток регіону та істотно переформатувало як економіку, так і соціум. Ідеться не тільки про економічні наслідки – значно важче експерименти у вугільній галузі відбилися на ментальності мешканців шахтарських поселень. Реструктури-

* Розраховано за даними Держстату України.

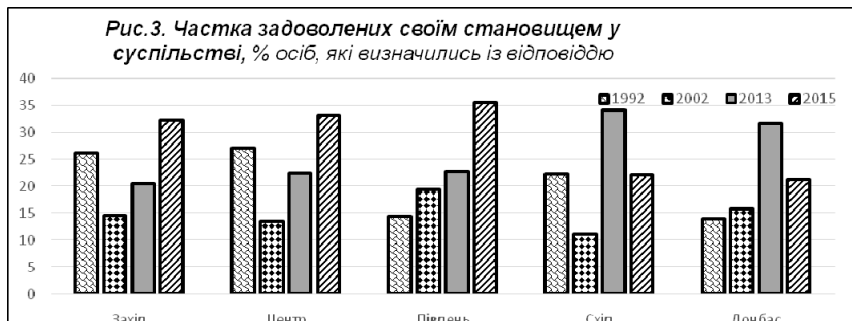
зація шахт перетворила шахтарів із тієї грізної сили, якою вони були в 1990-х роках, на жалюгідних безправних роботяг, які зі страхом тримаються за свої робочі місця на державних шахтах або в жахливих, нелюдських умовах, без будь-яких соціальних гарантій порпаються у копанках.

Саме реструктуризація, по суті, стала головною причиною виникнення та розвитку нелегального вугледобутку як соціально-економічного явища. Копанки стали масовим промислом після епідемії закриття шахт, що прокотилася Донбасом. Звільнена робоча сила обирала найменш кримінальний з можливих засобів заробітку на депресованих територіях – нелегальний видобуток вугілля [24, с. 50–51].

Усупереч поширеній на Донбасі думці, провина за знищення шахт лежить не на чиновниках із західних областей України, а на вихідцях з Донбасу, які багато років працювали на різних посадах у галузі та регіоні. Галузь не підводили під «приватизацію за копійки» – її просто розкрадали, все було за безцінь передано в руки кримінальних угруповань [24, с. 57–58].

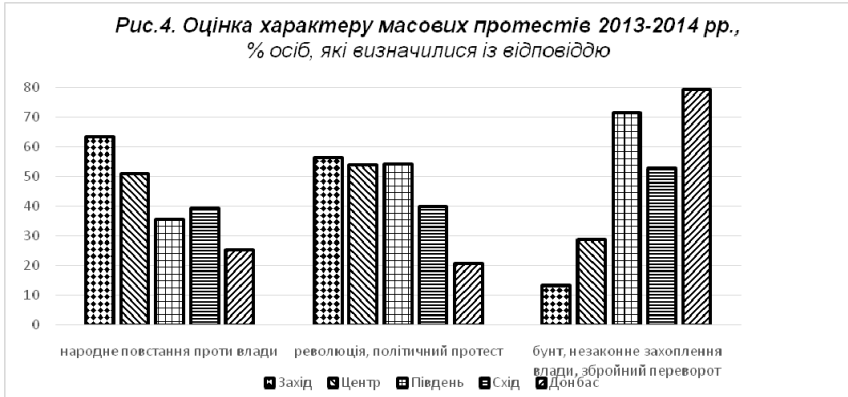
Регіон традиційно вирізнявся різкістю оцінок навіть на тлі загального незадоволення українців своїм становищем: за даними і 1992, і 2002 років саме на Донеччині та Луганщині спостерігалася найвища частка незадоволених. Однак уже у 2013 році, коли центральна влада ототожнювалася із Донбасом, навпаки, питома вага цієї групи в регіоні стала найнижчою в Україні.

Загалом, результати Майдану спричинили істотне підвищення оцінок своєї ролі в суспільстві переважною частиною населення України – винятком стали жителі Сходу і Донбасу. Така диференціація є результатом того, що саме в 2013 році цей регіон був найширше представлений у всіх гілках влади і, відповідно, справляв найбільший вплив і на економічну політику, і на формування відносин із сусідніми державами, а в 2015 миттєво цю домінуючу роль було втрачено. Населення сприйняло зміну влади як погіршення регіональних позицій, відповідно трансформуючи цю переконаність в оцінку свого власного становища в суспільстві.

Джерело: Українське суспільство 1992–2015. Моніторинг соціальних змін. – Інститут соціології НАН України. Таблиці. Рукопис.

Однак безпосереднього зв'язку між оцінками свого становища, з одного боку, і готовністю до протесту та/або оцінкою причин, характеру і наслідків масштабних протестних явищ, з другого, не спостерігається. Зокрема, територіальна диференціація оцінок і, особливо, їхніх змін у 2015 році, порівняно із 2013, не збігається із оцінками характеру масових протестів у грудні 2013 – лютому 2014 рр. Однак поділ населення України, з огляду на ставлення до Революції Гідності, абсолютно очевидний. І за часткою осіб, які найнижче оцінюють свою роль у суспільстві, і за кваліфікацією масових протестів 2013–2014 рр. лідирує Донбас. Схоже, що значною мірою така гостра реакція була пов'язана із впевненістю жителів регіону в тому, що «свою» владу замінено «чужою» – саме цим пояснюється і низька оцінка своїх можливостей впливати на суспільний і особистий розвиток, і сприйняття Революції Гідності передусім як бунт, незаконне захоплення влади, збройний переворот.

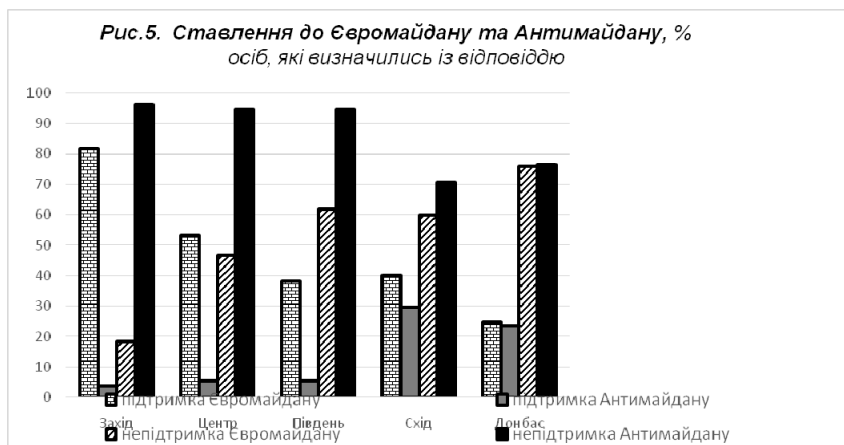
Джерело: Українське суспільство 1992–2015. Моніторинг соціальних змін. – Інститут соціології НАН України. Таблиці. Рукопис.

Узагалі, ставлення до масових протестів – і на Євромайдані, і на Антимайдані – доволі точно віддзеркалює суспільні настрої. Впадає в око, що несприйняття вимог учасників акцій протесту на Антимайдані в усіх без винятку регіонах України, включаючи Донбас і Схід, є значно сильнішим, ніж несприйняття вимог Євромайдану. Осмислюючи зазначені оцінки, слід враховувати те, що дослідження проводилося в 2015 році, після руйнування життя населення Донбасу, масової гибелі не тільки вояків, а й мирних жителів, які значною мірою були спричинені саме Антимайданами. Видається, що за інших умов і оцінки були б іншими.

Загалом підтримка Антимайдану в усіх регіонах є нижчою, ніж підтримка Євромайдану. Різниця варіює від 77,7% на Заході України до 1,0% на Донбасі, але спостерігається повсюдно. Так само і не підтримують Антимайдан більше, ніж Євромайдан, по всій території. Та й баланс підтримки* – на користь Євромайдану: в західних областях він становить 63,1% vs -92,2% щодо Антимайдану, і навіть на Донбасі, де баланс підтримки обох майданів негативний, щодо Євромайдану він становить -51,1%, а щодо

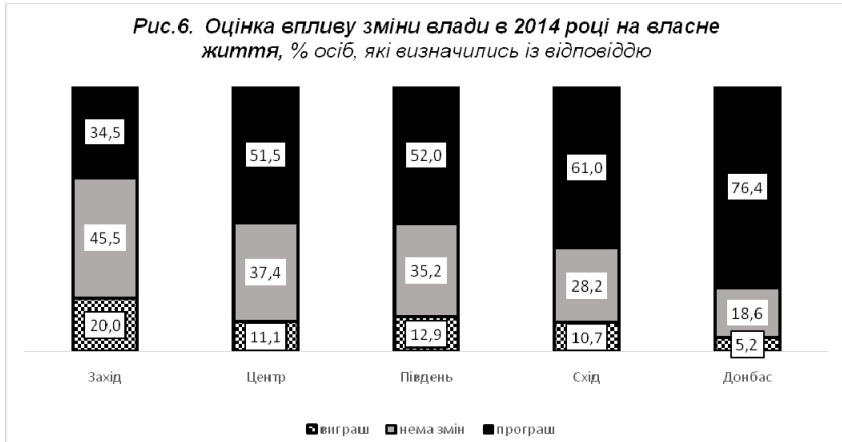
* Баланс підтримки розраховується як різниця часток тих, хто підтримує явище (в даному випадку Майдан), і тих, хто його не підтримує.

Антимайдану – -52,6. Це є наочним свідченням підтримки Революції Гідності населенням усієї України, а не окремих її територій, що дає вагомі підстави для очікувань інтеграції українського суспільства в осяжній перспективі.

Джерело: Українське суспільство 1992–2015. Моніторинг соціальних змін. – Інститут соціології НАН України. Таблиці. Рукопис.

Зміна влади хронологічно збіглася із поглибленням у країні економічної кризи, її переходом із латентної фази до відкритої. Загальні економічні негаразди посилилися через розрив економічних зв'язків із Росією. Безпосереднім наслідком стало і збройне протистояння на Донбасі, а отже, масова загибель людей, втрата житла та роботи тощо. Тому цілком закономірно більшість населення відзначає погіршення свого життя і також цілком закономірно значно гострішим є незадоволення мешканців Донбасу. Навіть ті з них, кому вдалося зберегти роботу та житло, хто не втратив близьких і не зазнав поранень, не можуть бути впевненими у завтрашньому дні, повсякчасно стикаються з різноманітними побутовими проблемами, а отже, більше потерпають від економічних проблем, ніж, наприклад, мешканці західних або центральних областей.

Джерело: Українське суспільство 1992–2015. Моніторинг соціальних змін. – Інститут соціології НАН України. Таблиці. Рукопис.

Економічні негаразди, що завжди сильніше впливають на настрої загалом бідних людей, трансформувались у незадоволення результатами зміни влади, зокрема, у впливі цього процесу на власне життя. Певною мірою даються взнаки і завищені очікування, взагалі характерні для українців.

Українці традиційно відрізняються не надто шанобливим ставленням до владних структур. Коріння слід шукати ще в гетьмансько-козацькому суспільному устрою, коли час від часу незадоволення діями старшини спричиняло її зміну козаками. Відразу після виборів ступінь довіри населення і Президентів, і Верховній Раді, і уряду є відносно високим. Але з часом, коли зависокі очікування не реалізуються, він неминуче падає. Це наочно засвідчують розрахунки балансу довіри кожному з Президентів України упродовж двох десятиріч*.

Із цього абсолютно не впливає відсутність у українського населення загалом політичних амбіцій або наявність надто сильних

* Слід зазначити, що до масових акцій протесту таке незадоволення саме по собі досі не призводило – необхідний був поштовх. І у випадках обох майданів таким поштовхом ставало брутальне нехтування правами і свободами населення. В 2004–2005 рр. численні групи протестували проти ігнорування їхніх голосів під час вибору Президента, в 2013–2014 – проти ігнорування прагнення інтеграції з ЄС.

територіальних відмінностей. Ідеться про те, що прагматизм і розуміння своїх економічних інтересів переважають над політичним романтизмом. І насамперед це стосується мешканців східних областей України. Переважно економічні інтереси жителів Донбасу віддзеркалилися, зокрема, в очікуваних ними наслідках перемоги Революції Гідності. Якщо в цілому по країні найбільш поширеним було очікування притягнення до карної відповідальності В.Януковича і членів його команди (52,6% при 78,8% в Західному регіоні), то на Донбасі на це розраховували лише 30,7%, а найбільш бажаним результатом було підвищення зарплат та пенсій (39,9%) і зменшення розриву між багатими і бідними (35,5%)*.

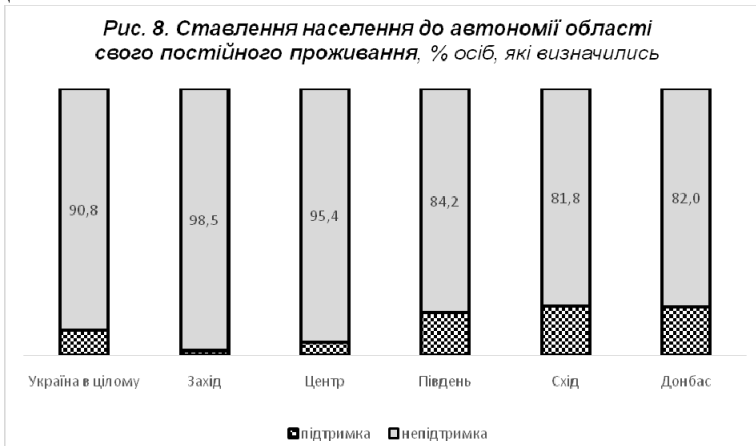
Джерело: Українське суспільство 1992–2015. Моніторинг соціальних змін. – Інститут соціології НАН України. Таблиці. Рукопис.

Події 2014–2015 років закономірно загострили невіру жителів Донбасу у власні можливості змінити своє життя: якщо в 2013 році 25,8% вважали, що їхнє життя залежить від них самих (у цілому по Україні цей показник був навіть дещо нижчим – 21,4%), то в 2015 – лише 12,6%; і навпаки, частка тих, хто вважає, що життя формується під впливом зовнішніх чинників, зросла з 40,9 до 60,3%** . Такою динамікою суспільних настроїв не можна нехтувати, зокрема, з огляду на те, що вона віддзеркалює нерозуміння зв'язку між власною поведінкою на початку 2014 року і всім, що сталося потім.

* Опитування 3035 респондентів старших 18 років, проведене в грудні 2014 року Київським міжнародним інститутом соціології.

** За даними Інституту соціології НАН України.

Федералістські настрої. Прагнення відокремленості аж до автономії віддзеркалює в Україні не стільки усвідомлені політичні інтереси, скільки реакцію на прихід до влади в Києві представників тих сил, які регіональна спільнота сприймає чужинцями. Зокрема, підтверджує цю тезу ставлення до регіоналізації мешканців різних регіонів залежно від особи Президента (2009 рік – президентська каденція В.Ющенко, який асоціюється із західними областями; 2013 рік – президентська каденція В.Януковича, який асоціюється зі Сходом країни). У цілому по країні в 2013 році частка прихильників федералізації становила 19,2% (проти 23,1% в 2009), радше за все завдяки обіцянкам В.Януковича привести державу до асоціації з ЄС, що заспокоїли багатьох радикалів. Проте яскраво вираженою виявилася регіональна диференціація динаміки настроїв: зростання частки прихильників федерального устрою країни на Заході (з 8,1% в 2009 році до 21,9% в 2013) супроводжувалося помітним її скороченням на Сході (з 51,0 до 35,2%)*. Населення західних областей таким чином відреагувало на зміну «своєї» влади на «чужу», а східних – навпаки.

Джерело: дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова в травні 2015 року в усіх регіонах за винятком АРК та тимчасово непідконтрольних Збройним силам України територій Донецької та Луганської областей.

* За даними Інституту соціології НАН України.

Якщо в 2009 році жителі східних регіонів, а Донбасу і поготів, владу в Києві вважали «чужою», то в 2013 були переконані в тому, що країною управляють «свої». Значною мірою саме тому такою різкою виявилася реакція на раптову зміну центральної влади. Певною мірою це знайшло віддзеркалення у територіальній диференціації ставлення населення до автономізації своєї області (рис. 8). Якщо мешканці Донбасу (та й Сходу загалом) переконані в зміні «свої» влади на чужу, то вони і прагнуть значно більшою мірою автономії. І навпаки, жителі західних і центральних областей менше налаштовані на автономію, зокрема, і завдяки тому, що переконані у заміні «чужої» влади.

Але на загал ідея соборності є панівною в країні: 71% населення (87% жителів західних областей) є прихильниками єдиної унітарної України. На цьому тлі вирізняється Донецька область, 46% жителів якої є прибічниками федерального устрою [10, с. 39], при чому це стосується не автономії свого регіону, а устрою країни в цілому. Це є доволі типовим для Донбасу, який демонстрував свої антистоличні (стосувалося це Петербурга, Москви або Києва) уподобання упродовж усієї своєї історії. Найвиразніше це виявлялося під час кризових періодів [25, с. 20].

Ідеологія федералізації України спирається на тезу про ментальні, поведінкові, релігійні принципи відмінності населення різних частин України, найчастіше Західної та Східної. На жаль, впевненість у тому, що виключно промислово розвинені області забезпечують економічний розвиток, ВВП і бюджетні надходження, домінує і досі. У поєднанні з переконаністю мешканців Донбасу в тому, що населення західних областей прагне не працювати, а отримувати державну допомогу, це неминуче провокує ментальний поділ населення України, принаймні в уяві окремих його верств.

Певною мірою цю тезу ілюструє зростання переконаності населення у збільшенні за роки незалежності віддаленості між східними та західними регіонами країни і значно вищі показники таких настроїв на Донбасі: якщо в 2003 році так вважали 13,4% населення України (21,8% жителів Донбасу), то в 2013 – вже 32,5 (на Донбасі – 41,3), а в 2014 році цілком очікувано частка таким чином налаштованого населення становила 37,2% (на Донбасі цей показник взагалі став домінуючим – 59,4%)*. Отже, можна

* За даними Інституту соціології НАН України.

стверджувати, що за багато років до початку бойових дій на Донбасі було поживне середовище для сепаратистських настроїв.

Але варто дослухатися до беззаперечного морального авторитету української нації блаженнішого Любомира Гузара: «Немає поділу між Сходом і Заходом України. Поділ є між тими, хто любить Україну і хто її не любить. А це не є локальним чи регіональним явищем. Це є різниця між тими, хто каже: «Любіть Україну!», і тими, хто каже: «Люблю Україну» [26].

Думки жителів Донбасу та Криму щодо державного устрою України завжди відрізнялися від позиції населення решти регіонів, навіть від інших областей Південного Сходу. Зокрема, в 2014 році ідеї приєднання свого регіону до Росії в Луганській області підтримали 30% опитаних, у Донецькій – 27%, тоді як в Дніпропетровській – 7%, стільки ж в Одеській. Звичайно, що і в Донецькій, і Луганській областях противників приєднання до Росії теж було більше (в обох областях по 52%), але все ж сепаратистські настрої тут були в кілька разів вищі, ніж у сусідніх областях Південного Сходу*.

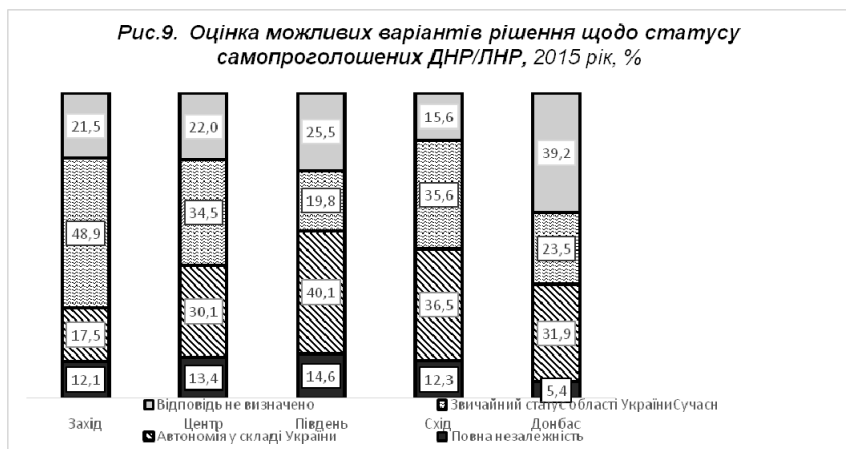
Характерно, що мешканці Донбасу вирізняються за питомою вагою прихильників виходу зі складу України не тільки свого регіону (37% vs 11,5% в цілому по Україні), а й Галичини (16% vs 7)**. Отже, значно більша поширеність у регіоні орієнтацій на федеративний устрій Української держави пов'язана не тільки із прагненнями власного відокремлення.

Сам по собі збройний конфлікт та його наслідки вже вплинули на настрої щодо відокремлення територій, непідконтрольних Україні. Якщо в цілому 12,3% жителів України вважають за доцільне надати територіям самопроголошених «ДНР» та «ЛНР» повну незалежність, то серед мешканців підконтрольних Україні частин Донецької та Луганської областей так вважають лише 5,4%. І навіть прихильників надання цим територіям автономії у складі

* Дослідження «Думки та погляди населення Півдня та Сходу України: квітня 2014 року» було проведено КМІС 8–16 квітня 2014 року, у 8 областях України (Дніпропетровській, Запорізькій, Донецькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Херсонській та Харківській). У кожній з областей за обласною вибіркою було опитано по 400 респондентів.

** Опитування 4413 осіб проведене 25.12.2014 – 15.01.2015 рр. Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з соціологічною службою «Ukrainian Sociology Service».

України серед них менше, ніж, скажімо, на Півдні (31,9 vs 40,1%). За даними Інституту соціології НАН України лівова частка жителів усіх без винятку регіонів України переконана в необхідності збереження цих територій у складі України, і поділ між окремими регіональними угрупованнями здійснюється за принципом надання чи ненадання їм статусу автономії.

Джерело: Українське суспільство 1992–2015. Моніторинг соціальних змін. – Інститут соціології НАН України. Таблиці. Рукопис.

Характерно, що 39,2% опитаних мешканців Донбасу не можуть визначитися із цим вкрай важливим питанням, щоправда, йдеться про думку жителів територій, підконтрольних Збройним силам України, а питання стосується зони АТО. Водночас, оскільки зберігаються доволі тісні людські зв'язки, 53,6% жителів контрольованих українською владою районів Донецької та Луганської обл. переконані, що уряд України має фінансувати життєдіяльність самопроголошених «ЛНР» та «ДНР». Для порівняння: такого погляду дотримуються 31,1% жителів західних областей, 28,8% – центральних, 37,0% – південних і 38,4% жителів сусідніх Харківської, Запорізької та Дніпропетровської областей. І знову, саме мешканці Донеччини та Луганщини значно частіше за інших не можуть визначитися з відповіддю на це питання (30,1% vs 9,6% на Сході і, наприклад, 12,6% на Заході).

Оцінюючи результати різноманітних опитувань населення з цього приводу, варто доволі критично ставитися до отриманих результатів через те, що значна частина громадян просто не розуміє сутності особливості того або іншого державного устрою. Більшість прихильників федералізації просто очікують того, що в розпорядженні регіону, де вони проживають, буде більше грошей, які можна буде спрямувати на його розвиток. Власне, це є повторенням прагнення відокремлення України від СРСР.

Процеси в економічній сфері (регіональна дезінтеграція, диференціація, недосконала податкова і міжбюджетна політика тощо), спекуляція певних політичних партій і блоків на невігластві і фобіях населення надали можливості для створення міфу про Донбас і Галичину як полюси регіональної системи України і навіть концепту «двох Україн», яким «не зійтися ніколи».

Специфіка донбаської ідентичності формувалася під впливом власної міфології, малоефективної соціально-економічної політики центральної влади та зовнішнього інформаційно-культурного впливу. Більшість населення Донбасу ніколи не формулювали свого бачення національної перспективи та не надавали їй значення. В умовах мирного співіснування двох держав вони перебували ніби в двох реальностях: територіально – належали до України; ментально – були більш спорідненими з Росією. В стабільних умовах розвитку, коли не було потреби робити вибір між проукраїнськими та проросійськими принципами, обидві групи цілком мирно уживалися на одній території. Однак у період революційних змін це стало джерелом глибокого конфлікту, який під впливом зовнішнього втручання вилився у збройне протистояння.

Переважає російської мови в побутовому спілкуванні.

Одним з основних чинників індивідуальних, регіональних, національних ідентичностей, специфіки участі в культурі є мова – мислення, спілкування, розуміння медійної, художньої, ділової та іншої інформації. За інших рівних умов кращою є полілінгвістичність, яка забезпечує ширші можливості спілкування, оволодіння культурними надбаннями, врешті-решт, є важливою передумовою інтеграції суспільства. Нині в Україні практично нарівно використовуються українська і російська мови. Проте пошук балансу їхнього функціонування, який задовольняв би мешканців різних регіонів, до

цього часу не дав бажаних результатів, що створює вагомі ризики напруги і політичних конфронтацій у суспільстві.

Мовні практики як різновид культурних практик можна трактувати як вибір мови повсякденного спілкування, навчання, спілкування у публічному просторі, споживанні культурних продуктів тощо. Цей вибір обумовлений соціокультурними відмінностями і продукують певні кордони між групами, підтримують чи розмивають відмінності між «Ми» і «Вони», підсилюють чи послаблюють індивідуальні й колективні ідентичності залежно від соціоісторичних ситуацій, подій та обставин. Багаторічні дослідження свідчать про високу мовну компетентність громадян України щодо української і російської мов. Наприклад, за даними 2013 р., три чверті населення вільно володіють тією чи іншою (можуть вільно говорити, читати і писати), решта – кожен четвертий – так чи інакше розуміють українську/російську; тих, хто не розуміє обидві мови, практично немає, хоча певні територіальні відмінності спостерігаються. Імовірно, дається взнаки географічна близькість/ віддаленість Росії і відповідна наявність/відсутність тісних зв'язків на побутовому рівні.

Табл. 2.

Особливості мовних компетенцій щодо української, російської, англійської мов, 2013, %

	Вільне мовлення, читання та писання			Вільне читання та писання за наявності труднощів у мовленні			Вільне читання за неможливості писання або мовлення			Розуміння за наявності труднощів у мовленні та читанні			Практична відсутність розуміння		
	Українська	Російська	Англійська	Українська	Російська	Англійська	Українська	Російська	Англійська	Українська	Російська	Англійська	Українська	Російська	Англійська
Україна в цілому	74,6	75,1	2,3	13,2	16,2	4,7	4,8	4,4	6,0	6,3	3,9	20,8	1,0	0,3	65,9
Захід	98,3	45,2	3,2	1,2	27,1	6,3	0,3	12,1	5,5	0,3	15,0	24,2	0,0	0,6	60,8
Північ	83,0	72,2	2,3	12,7	23,2	6,5	1,6	2,6	7,2	2,6	1,6	21,6	0,0	0,3	62,4
Центр	83,4	59,6	3,8	12,1	25,3	1,9	1,5	9,4	8,3	3,0	4,5	21,5	0,0	1,1	64,5

Продовження Табл. 2

Південь	77,3	86,2	4,4	16,0	12,2	7,2	3,9	1,1	5,6	2,8	0,6	20,0	0,0	0,0	62,8
Схід	77,2	94,8	0,3	15,1	4,3	2,2	4,3	0,6	2,8	2,8	0,3	16,0	0,6	0,0	78,8
Донбас	40,6	92,9	1,1	25,1	7,1	5,7	15,9	0,0	8,2	15,9	0,0	22,0	2,5	0,0	63,1
АР Крим	23,1	96,7	2,2	14,3	3,3	2,2	11,0	0,0	3,3	41,8	0,0	18,7	9,9	0,0	73,6
Вища освіта	78,5	86,4	4,8	14,5	11,0	10,1	2,6	2,2	8,8	3,9	0,4	32,5	0,4	0,0	43,9
Велике місто	64,3	87,9	2,1	17,6	9,2	5,8	9,6	1,5	7,2	7,2	1,4	23,1	1,4	0,0	61,8

Джерело: Українське суспільство 1992–2015. Моніторинг соціальних змін. – Інститут соціології НАН України. Таблиці. Рукопис.

Безперечно, володіння більшою кількістю мов полегшує доступ до культурних продуктів, розширює світогляд, урізноманітнює картину світу, сприяє міжкультурній комунікації, відкритості, толерантності до інших культур. За умов глобалізації стає звичайним володіння іноземними мовами, але для громадян України це ще дуже проблематично. Зокрема, лише 5% фахівців з вищою освітою вільно володіють англійською. Разом з тим, ситуація повсякденної двомовності свідчить про значний обсяг мовного/культурного капіталу в українському соціумі, від якого не варто відмовлятися. Завдання мовної політики полягає в утриманні доцільного балансу функціонування обох мов у публічному просторі.

Ситуація, яка склалася в Україні після анексії Росією Криму і розгортання військових дій на Донбасі, неординарно позначилася й на мовних перевагах. Збільшилася частка осіб, які на питання щодо прийняття продуктів культури обирають толерантний варіант: «немає значення, якою мовою», «однаковою мірою». Більшість – і російськомовні, і україномовні громадяни – підтримують Українську державу. Тією чи іншою мовою може читати пресу і літературу, слухати радіо, дивитися телепередачі кожен другий мешканець Західного регіону, 72% на Півночі країни, 80% – у Центрі, 71% – на Півдні, 77% – на Сході, 61% – на Донбасі.

Табл. 3.

Розподіл населення за мовою, якою зручніше читати книги, газети та журнали, дивитися телебачення, фільми, слухати радіо, 2015 р., % осіб, які визначились із відповіддю

Регіони	Тільки українською	Тільки російською	І українською, і російською однаковою мірою	Немає значення, українською чи російською	Іншою мовою
Україна в цілому	18,3	13,9	35,8	34,8	0,1
Захід	50,2	0,8	25,2	25,4	0,3
Північ	17,5	10,5	36,0	36,0	0,0
Центр	15,2	4,7	50,2	30,0	0,0
Південь	4,1	23,9	28,1	43,2	0,5
Схід	2,7	20,0	36,8	40,5	0,1
Донбас	2,4	35,9	30,9	30,9	0,0

Джерело: Українське суспільство 1992–2015. Моніторинг соціальних змін. – Інститут соціології НАН України. Таблиці. Рукопис.

Посилення настанов щодо двомовності у практиках споживання культурної продукції є свідченням того, що постання період усупереч поширеним тезам, які час від часу «вкидаються» в суспільство через контрольовані певними політичними силами ЗМІ, характеризується прагненням знаходження спільної мови, спільного розуміння між різними верствами населення.

Опікування РФ долею російської мови та культури в Україні є лише звичайним камуфляжем геополітичних амбіцій російської державно-політичної еліти, зокрема, провокування внутрішньоукраїнського протистояння між прихильниками й противниками західного вектора міждержавних відносин та намагання проросійських сил в Україні перешкодити інтеграції нашої держави з європейськими і євроатлантичними структурами.

Державу й суспільство поділила не мова – це зробили політики, їхня жага влади. Принцип управління «розділяй і владарюй» особливо активно почали культивувати від 2004 р., поділяючи Україну на «бандерівський» Захід і «бандитський» Схід. Перемога, здобута через розкол нації, – це піррова перемога, тому що сили, які програли на виборах, робитимуть усе для свого реваншу, діючи за принципом – «що гірше, то ліпше».

Як засвідчили події 2014 р., проблема полягала не в мові, а в ігноруванні реалій суспільного буття регіонів. Так званий «мовний» фактор мав радше зовнішній, ніж глибинний, сутнісний вплив. Про це свідчить, зокрема, його мінімальне значення для переселенців, які в численних фокус-групах і глибинних інтерв'ю взагалі не говорили про те, що мова навчання в школах або виховання в дитячих садках має для них скільки-небудь серйозне значення. І питання навіть не в мові спілкування – російська поширена і в Харкові, і в Києві, і в Одесі, хоча тільки на Донбасі 73,0% мешканців спілкуються в родині переважно російською мовою (аналогічний показник по Україні в цілому становить 31,2%, в східних областях – Харківській та Дніпропетровській – 49,3%) [10, с. 203]. Відповідно і відрізнялося ставлення мешканців Донбасу до надання російській мові статусу офіційної – якщо в середньому по Україні частка прихильників такого рішення становила 32%, у східних областях – 47%, то на Донбасі – 73 [10, с. 204]. Значною мірою такі настрої спричинили гостру реакцію на рішення Верховної Ради України від 23.02.2014 щодо скасування ухваленого за часів президентства В.Януковича Закону України «Про засади державної мовної політики». Фактично це рішення, цілком правильне загалом, але прийняте без урахування поточної політичної ситуації, відіграло роль бікфордового шнуру. Радше за все, Росія знайшла б інший привід для підпалу донбаського багаття, але таким виявилось саме зазначене рішення Верховної Ради України попри непідписання його тодішнім виконувачем обов'язків Президента України О.Турчиновим.

Варто ще раз підкреслити: саме повсякденна двомовність, достатньо вільне володіння українською й російською мовами

більшістю громадян країни містять у собі потенціал солідаризації і спільний ґрунт для порозуміння, комунікації у суспільстві.

Однак протягом останнього десятиліття комерційна видавнича політика щодо преси й періодики віддавала пріоритет російськомовним продуктам, забезпечуючи їм вищі тиражі. Протекціоністські заходи для вітчизняних видавництв протягом цих років не були реалізовані, і простір художньої літератури залишається переважно російськомовним, з насиченням ринку продукцією російських видавців різних жанрів і напрямів. Упродовж 2013 і 2014 років 53% і 44% опитуваних відповідали, що більше люблять читати російською; 25% і 24% – українською; 9% і 15% – «мовою, якою написана книжка, якщо я її добре знаю»; 12% і 17% – «все одно, якщо я знаю мову». Про певну «невидимість» сучасної української літератури свідчать і відповіді респондентів про знання українських письменників: більше половини знають Ліну Костенко (читали її твори 36%), інших письменників (В.Шкляра, І.Карпу, Ю.Андруховича, С.Жадана, М.Матіос) читали не більше 11%, знають про їх творчість 18–24% [27]. Українською мовою купують переважно навчальну/наукову літературу та дитячі книжки. Проте за обставин, що склалися, інтерес до подій у країні та суспільстві, історії України, участі письменників у публічному житті помітно підвищується, і популярність українського культурного оригіналу має вагомий шанс до зростання.

Вплив втручання Російської Федерації, зокрема, подій у Криму. До тактики агресивного тиску на Україну Росія перейшла ще задовго до Майдану. РФ не сприймає незалежність нашої держави і вважає Україну російським регіоном зі специфічним політико-правовим статусом. Відповідно розроблялася й стратегія російських політичних та бізнес-структур стосовно розвитку внутрішньоукраїнських політичних процесів. За весь час незалежності політичні й бізнесові кола РФ крок за кроком відвойовували все нові «плацдарми» на українських теренах, відігравали щораз більшу роль в українському політикумі, економіці, промисловості, кредитно-фінансовій сфері тощо. Однею з перших спроб В.Путіна вплинути на політичну

ситуацію в Україні було ухвалення 2002 р. «Програми заходів з підтримки Російською Федерацією співвітчизників за кордоном на (2002–2007 роки)», у якій передбачалися шляхи формування умов для захисту та заохочення прав і свобод російськомовного населення. У межах цієї «захисної» кампанії на Україну чинили тиск щодо надання офіційного статусу російській мові та запровадження подвійного (українсько-російського) громадянства. Для досягнення мети передбачалося втягнути Україну в міжнародні домовленості в межах СНД про спільну мовну політику, яка передбачала визнання всіма державами-учасницями російської мови як офіційної. Іншим елементом кампанії стала підтримка російських національно-культурних та інших громадських організацій в Україні, які переймалися питаннями «дискримінації російської мови і культури». Тільки на 2002 рік для реалізації цієї Програми Урядова комісія у справах співвітчизників за кордоном виділила 135 млн руб. [28, с. 8–9].

Причиною такого поспіху В. Путіна, можливо, стали результати перепису населення України 2001 р., які засвідчили загрозливі для РФ зміни в складі російської діаспори. За переписом частка громадян України, які позиціонували себе як етнічні росіяни, зменшилася з 22% у 1989 р. до 17% у 2001 р. Приблизно така сама ситуація (16,5%) була й за переписом населення в 1959 р., що також стривожило керівництво СРСР [29]. Як відомо, тоді проукраїнське керівництво нашої держави було замінено на проросійське, зусиллями якого кількість етнічних росіян зросла до 22%. Падіння в ХХІ ст. кількості російського етносу в Україні знову до критичних 17% (для надання статусу територіальної автономії необхідно 20%) й стривожило російське керівництво.

Мабуть, тому РФ у межах реалізації завдань з розширення своєї присутності в Україні посилила роботу з активізації діяльності наявних та заснування нових підконтрольних структур. Зокрема, у вересні–грудні 2004 р. за сприяння «Росзарубіжцентру» та інших організацій РФ у нашій державі було створено низку нових громадсько-політичних об'єднань проросійського спрямування («Російський Клуб», Координаційну раду молодіжних організацій

російських співвітчизників, Товариство сприяння відродженню російської культури і традицій тощо). Крім того, військово-патріотичні організації РФ активізували діяльність із залучення до співпраці організацій російських співвітчизників нашої держави. З 2006 р. у м. Києві та низці обласних центрів України розпочали свою роботу «Російські культурні центри» (РКЦ). З позицій РКЦ упроваджувався механізм фінансування проросійських організацій, окремих політиків та інших політичних і мас-медійних проєктів в Україні через різноманітні гуманітарні програми РФ [30]. У підсумку, наприкінці 2013 р. на території нашої держави функціонувало понад 200 проросійських громадсько-політичних об'єднань та регіональних російських общин, найактивнішими серед яких є Руський Рух України, Руська Община України, Руський молодіжний рух, партія «Руський Блок», Всеукраїнське товариство російської культури «Русь», Рада слов'янських народів України, Росії, Білорусі та низка інших.

Втручання російських владних органів в етномовну й етнокультурну ситуацію в Україні підняло на поверхню ті емоції й почуття, що посилюють міжетнічну недовіру і продукують конфліктні настрої, небезпечні для України як перспективою її втягування в непривабливі російські зовнішньополітичні проєкти, так і провокуванням внутрішньоукраїнського протистояння між прихильниками та противниками західного вектора міждержавних відносин. Наслідком таких дій стало посилення конфліктогенності всередині українського суспільства, що вилилося в масові акції протесту та силові протистояння між захисниками української мови та владою. Під час цих протистоянь, які досягли свого апогею після того, як Верховна Рада ухвалила Закон України «Про засади державної мовної політики», влітку 2012 р. влада вперше використала так званих «тітушок» – оплачуваних людей для вчинення провокаційних дій.

Водночас російські експертні групи ще тоді опрацьовували можливість ініціювання процесу створення в східних та південних регіонах нашої держави, де проживає 78% етнічних росіян, проросійських громадсько-політичних об'єднань, які могли б ефективно протистояти «антиросійському курсу керівництва України» [30].

Усі ці обставини визначили логіку проекту «Новоросія», який мав виправдати підконтрольність Російській Федерації Півдня та Сходу України. Цей ідейний концепт репрезентував В. Путін ще 17.04.2014 р., де основною була теза про те, що території Харківської, Луганської, Донецької, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей у часи Російської імперії не входили до складу України, а їх передав нашій державі радянський уряд [31]. У цьому полягала ідея Путіна щодо відновлення «історичної справедливості» – утворення сучасної держави Новоросія. На початку впровадження цього проекту було проведено акції інформаційного впливу: мітинги, демонстрації, прийняття резолюцій з приєднання до РФ, псевдореферендуми на підтвердження незалежності тощо. Ці акції досягли своєї мети лише на Донбасі, решта ж російськомовних регіонів не піддалася на провокації. Тому був привід перейти до воєнної фази хоч би на Донбасі, залучивши до участі в бойових діях українських громадян.

Анексія Криму, що передувала подіям на Донбасі, її безкровність, значне підвищення пенсій і зарплат у бюджетній сфері, агресивна пропаганда зумовили масові очікування безхворобливого переходу Донбасу під протекторат РФ (шляхом чи то безпосереднього входження до складу Федерації, чи то створення незалежної республіки на зразок Абхазії та Південної Осетії). Саме такого розвитку подій очікувала та частина жителів Донбасу, яка пристала на пропаганду. Вони мріяли про те, що після певного поштовху з боку «сепаратистів» пройдуть референдуми щодо незалежності «ДНР-ЛНР» та/або щодо входження «ДНР-ЛНР» до складу Російської Федерації, після чого відбудеться доленосне рішення Державної Думи. Навряд чи населення вдалося б до озброєних дій без активної підтримки ззовні, але воно і не надто демонструвало свою підтримку центральної влади, зокрема, зусиллям щодо стабілізації обстановки. Проте попри всі ці настрої населення регіонів, значно більше налаштованих на контакти з Росією (Схід і Південь України), менше переймаються відносинами з РФ, власне, як і подіями в Криму. Натомість це значно більше цікавить жителів західних, центральних і північних областей.

Табл. 4.

Розподіл населення, яке відчуває занепокоєння через політичну ситуацію, за оцінкою важливості відносин з Росією та подій у Криму, %

Показник	Серед усіх	Регіон					
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	м. Київ
Стан відносин з Росією	72	80	81	78	68	63	54
Ситуація в Криму	56	77	71	58	44	40	45

Джерело: Моніторинг ЦСМ/УІСД імені О. Яременка за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2014 р.

Узагалі «історія не припускає умовного способу», і з позицій сьогодення не зовсім коректно оцінювати варіанти перебігу подій початку 2014 року. Проте Донбас завжди був сприятливим середовищем для прорадянських ідей, і потрібно було кинути відповідне насіння, аби ці ідеї проросли, але нічого би не проросло без російської пропаганди і «русского мира».

Зважаючи на поширені в регіоні настрої, на масове незадоволення економічною ситуацією, можна стверджувати, що без масштабного «brainwashing» жителі Донбасу, як і більшість мешканців інших областей України, переймалися б поточними негараздами, проблемами зайнятості, зростання цін та тарифів, врешті-решт – низькою якістю роботи владних структур. Саме військове втручання Росії створило політичну можливість, до того не реалістичну. Всупереч очікуванням обіцяного стрімкого покращання життя мешканці Донбасу зазнали (і досі зазнають) бомбардувань, грабежів, репресій, руйнувань будинків, лікарень, шкіл, підприємств, відсутності грошей і найнеобхіднішого в торговельній мережі. Люди схаменулися, переважна їх більшість прагнуть миру. Але миру в регіоні нема, і досі панують стереотипи, причому з обох сторін. Достатньо іскри, щоб ненависть спалахнула знову.

Нагромадження ризик-потенціалу на Донбасі та в Україні у цілому. В розвитку подій на Сході вирішальним було те, що в Донбасі та в Україні загалом разом із антимоdernізаційними процесами поступово накопичувався ризик-потенціал. Його нагромадження, разом з агресивним зовнішнім впливом, призвело до збройного протистояння.

Аналізуючи соціально-економічний та культурно-політичний розвиток Донецької й Луганської областей, можна ствердити, що накопичення ризик-потенціалу на регіональному рівні з часом тільки посилювалося. Це було пов'язано з такими явищами і тенденціями:

1. Формування відносної незалежності соціально-економічного простору Донбасу, слабкої підконтрольності території центральній владі. З самого початку центральна влада навіть допомагала Донбасу залишатися «вільним степом», скидаючи туди небажані соціальні елементи, намагаючись захистити від них великі міста. Так трапилося у 1939–1940 рр., коли людей із приєднаних до Радянського Союзу земель посилали на Донбас як дешеву робочу силу, і в післявоєнні роки, коли Донбас приймав «небажані елементи» (усіяких утікачів, радянських та іноземних військовополонених, українських націоналістів, а також злочинців тощо). Подібна «міграція» відбувається і сьогодні за більш кривавим сценарієм. Дослідник історії Донбасу Гіроякі Куромія, діставшись до архівів Донецької і Луганської областей, стверджує, що в сталінські роки жоден український регіон навіть не наближався до Донбасу за рівнем привабливості для «шукачів волі», але краєм заслання та ув'язнення він був не меншою мірою, ніж землею свободи [25, с. 95–96]. Незалежність Донбасу була проблемою як для Москви, так і для Києва, який ніколи не досягав значного успіху в спробах впливати на Донбас. Об'єднана ж регіональна еліта під прапором Партії регіонів мала змогу значною мірою лобювати власні інтереси під прикриттям інтересів Донбасу.

2. Формування в регіоні ризик-солідарностей. Цей термін визначає солідарність виробників ризиків як спільноту людей, що силовим методом приватизує національні ресурси, виробничі та суспільні системи, включаючи соціальний порядок, у своїх власних інтересах [32]. Така ризик-солідарність на підставі монополістичного капіталу, сформованого в Донбасі за короткий час в основному

політичними, кримінальними та іншими позаекономічними методами, консолідувалася вже наприкінці 1990-х рр., заблокувавши доступ у регіон конкурентам і захопивши політичну владу та інформаційний простір. Державна влада протягом багатьох років – ще з часів президентства Л.Кучми – не чинила опору концентрації не тільки приватної власності, а й фактично приватної влади на території Донбасу, внаслідок чого цей монополістичний капітал забезпечив собі економічну автономію та значні привілеї. Нелегальність і насильство були тут ключовими характеристиками. Особливістю суспільного життя регіону є потужні розгалужені родинні, кланові й клієнтські зв'язки. Поступово саме вони, а не закони, інтелектуальний потенціал людини, здібності й навіть не добросовісна і чесна праця стають джерелом влади, багатства, підвищення статусу і поваги. Така система соціальної взаємодії разом зі слабкістю державних інститутів гальмують і роблять майже неможливим процес модернізації і демократизації на теренах Донбасу.

3. Значна частка ризиків пов'язана з поширеністю несприятливих умов праці та життя населення. В економіці Донбасу переважають галузі, де найбільш поширені важкі та небезпечні умови праці. Так, у вугледобувній промисловості в 2013 р. більше 80% штатних працівників здійснювали трудову діяльність в умовах, що не відповідали санітарно-гігієнічним нормам, у сфері виробництва коксу та нафтопереробки таких було 59%, у металургійному виробництві – майже 53%, у цілому ж в Донецькій області – 44%, в Луганській – 49% зайнятих працювали в таких умовах [33, с. 7–8]. Важкі та небезпечні умови праці виснажують життєві сили працівників, погіршують їх здоров'я, ведуть до передчасної смертності. Тому середня тривалість життя чоловіків, які становлять основний контингент працівників промислових підприємств, не набагато перевищує пенсійний вік і дорівнює 64 рокам. У 2011-му, наприклад, половина померлих чоловіків були молодшими 65 років – 16,7 тис. осіб. За даними Фонду соціального страхування на Донецьку та Луганську області стабільно припадає понад половину професійних захворювань по країні. Дві третини захворювань – хвороби органів дихання. Зростає питома вага хвороб нервової системи та, як наслідок, смертність від таких недуг. При цьому кожна восьма така смерть спричинена «дегенерацією нервової системи внаслідок вживання алкоголю» [30]. Організація

виробництва в галузях важкої промисловості здійснюється переважно на великих підприємствах, де трудова діяльність пов'язана не лише з важкими і небезпечними умовами праці, але й високим рівнем інтенсивності та цілодобовим режимом роботи. Це передбачає значно вищий рівень винагороди за працю. Однак навіть у вугільній промисловості вона становить близько 130% до середнього рівня по області, а в інших видах промислової діяльності є нижчою. Такий рівень заробітної плати не компенсує усіх тих зусиль і ризиків, які склалися у промисловості Донбасу, вона є низькою і не забезпечує нормального відтворення життєвих сил працівників та добробуту їх родин. Окрім того, зайнятість на таких підприємствах пов'язана з жорсткою дисципліною праці та безправним становищем найманого працівника. Все це позначається і на способі життя населення, який характеризується мінімізацією життєвих благ, а в районах закриття шахт наближається вже до стану соціального відторгнення [Див.: 34].

4. Окремі ризики пов'язані із тим, що в Донбасі довгі роки не було сформовано «критичної маси» людського та інтелектуального капіталу, відповідного статусу центрального регіону – творчої інтелігенції, студентів, науковців, за винятком працівників галузевої гірничої науки. На відміну від Києва, Харкова, Львова, Одеси, Дніпропетровська, Донецьк ніколи не був «губернським» містом, що також наклало свій відбиток на соціокультурні характеристики його мешканців, обсяг «центральных» функцій і атмосферу в цілому. Під час проведення в кінці 1980-х років дослідження щодо наявності центральных функцій у надвеликих міст України Донецьк опинився на останньому – шостому місті [35, с. 82–83]. Під час створення в 1960-х рр. низки інститутів НАН України в Донецьку велику частку їх співробітників становили прибулі з інших регіонів – Росії, Києва, Західної України, їм запропонували привабливі умови праці і побуту. Однак у подальшому багато наукових кадрів та представників творчої еліти мігрували з Донбасу в інші регіони України або інші країни, де вони були більш затребуваними.

5. Поширеність невігластва, різноманітних фобій щодо подій в Україні та стратегій її розвитку. Головним чинником нестабільності в житті Донецька є травмована свідомість місцевого населення [36], значною мірою зумовлена інформаційною ситуацією в регіоні. Майже половина мешканців Донецька отримувала

інформацію про події в світі з Інтернету, 40% – з телебачення. Друкованих видань у Донецьку майже не читали. Більше третини донеччан довіряли українським ЗМІ, 23% – російським, а 32% не довіряли жодним. Якщо раніше страхи донеччан стосувалися переважно природних потреб: голод, знецінення гривні, то весною 2014 р. спрацювали страшилки про «бандерівців»: щонайменше 60% мешканців Донецька справді бояться радикально налаштованих мешканців Західної України, 47% донеччан у квітні боялися центральної київської влади, більше третини – європейських і американських політиків. На Донбасі вірили, що на території України Європа та США воюють із Росією [36].

Не менш значний ризик-потенціал формувався і на національному рівні. Це пов'язано з такими негативними явищами:

1). Відсутність справжніх реформ, задекларованих в усіх сферах суспільства. В найпершу чергу це стосується модернізації економіки на інноваційній основі та підвищення її ефективності, детінізації, демонополізації, що є основою зростання добробуту населення. Поки що відсутні успіхи в подоланні корупції, реформуванні закостенілої бюрократичної системи, не здійснено судову реформу тощо. Все це сприяє нагромадженню потенціалу негативізму в суспільному житті.

2). Тривала нестабільність наявного співвідношення політичних сил і впливів на всіх рівнях влади, постійна жорстка боротьба партій за представництво у владних органах на всіх рівнях, перманентний навколівиборчий ажіотаж 2004–2014 рр. дезорієнтують населення, породжують сумніви у можливості формування в країні легітимної, дієздатної й ефективною влади, створення стабільної та незалежної держави. Опитування Центру Разумкова 2015 р. показали, що дійсно незалежною державою вважали Україну більшість опитаних у Центральному та Західному регіонах, на Донбасі ж (на підконтрольних Україні територіях) більшість дотримувалася протилежної точки зору [20].

3). Відсутність активної культурної політики, яка могла б сформувати національний соціокультурний простір та інтегрувати суспільство. Вітчизняні дослідники підкреслюють, що історія та культура є не менш істотними чинниками ідентифікації національної свідомості. Для української нації, яка, з огляду на

історичні обставини, тривалий час формувалася саме як «культурна» (Kulturnation), а не «державна» (Statenation), вони є дуже важливим компонентом ідентичності. Будь-яка успішна політична нація має своє етнічне та мовно-культурне ядро, навіть коли вона формується за принципом «плавильного тигля», як американська. Для України культурні чинники є дуже важливими саме тепер, за недостатньої ефективності державних інституцій, незрілості політичних традицій та слабкості громадянських практик. За таких умов культурні складові української ідентичності спроможні зміцнити стабільність у країні [13]. Однак в Україні культурна сфера розвивалася за залишковим принципом, що зумовило значні прогалини в найбільш масових та затребуваних видах мистецтва та засилля іноземного, здебільш російського, культурного продукту.

Окремо треба відзначити такий ризикоформуючий фактор, як прихильність певних державних діячів, а також діячів культури України до етноцентричної парадигми. Етноцентрична парадигма – це продукт навіть не індустріальної, а доіндустріальної епохи. Політика соціокультурної уніфікації всього простору України, редукція усієї цивілізаційної основи до єдиної державно-визнаної етнокультури неприпустима в сучасному модернізованому суспільстві. Стале намагання очистити етнокультуру від «шкідливих» домішок призводить до її деградації, руйнації [37, с. 125].

Принцип «одна нація, одна мова, одна церква» не тільки належить минулому і позаминулому століттю, а й іншій епосі – індустріальній. Навіть у Західній Україні, за оцінками соціологів, він не набирає прихильників навіть у половині опитаних. Але це не заважало його використанню як у тривалому розмежуванні України, так і в майже миттєвому сепаратистському спалаху. Донбас – це специфічна соціокультурна спільність, що виникла як синтез сукупності процесів (економічних, політичних і культурних), ні один з яких не може трактуватися як абсолютна детермінанта. В її основі лежить синтез двох основних (російської і української) і цілого ряду інших культур, який повинен не призводити до кризи будь-якої з її складових, але, навпаки, ще більше відкривати її внутрішній потенціал.

* * *

Події на Донбасі не можна розглядати виключно в локальному контексті – вони стали наслідком і ознакою глобальних зрушень, значення яких далеко виходить за межі не тільки регіону, а й усієї країни. Протистояння відбувається не за територіальною, економічною, етнічною або мовною ознакою – воно здійснюється за цивілізаційним вибором між західноєвропейським і азійським векторами розвитку, між демократичними і тоталітарними цінностями. І від того, який напрям перемаже, залежить майбутнє не тільки Донбасу і України, а й великою мірою стабільність європейської спільноти загалом. Визнання стратегічною метою розвитку України європейської інтеграції означає не формальне членство або асоціацію – йдеться про формування нових засад українського суспільства, панування принципово іншої системи цінностей, прав та обов'язків кожної конкретної особистості, суспільних прошарків, владних структур. Задля досягнення бажаної мети мають бути ефективно використані і засоби інформаційного впливу, і, безперечно, реформи економіки, системи права та державного устрою, прискорення становлення громадянського суспільства. Державна політика безпосередньо впливатиме на те, якою мірою трансформуватимуться існуючі загрози дезінтеграції українського суспільства і якою мірою використовуватимуться наявні шанси та можливості поліпшення ситуації.

1. Лібанова Е. Земля обідована. Синдром Донбасу: спроба неполітизованого аналізу [Електронний ресурс] / Е. Лібанова // Дзеркало тижня. – 2015. – №39. – 16 жовтня. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/internal/zemlya-obedovannaya_.html

2. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, 2012. – 404 с.

3. Путін – Бушу: «Україна – це не держава» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/> h

4. Про скорочення Збройних сил України у 2013 – 2014 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crazyprofessor.com.ua/nauka-technika-i-liudi/pro-skorochennya-zbroynich-sil-ukra-ni-2013-2014.html>

5. Українська армія. Кількісне скорочення чи фінансове забезпечення? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1info.net/stati-novosti-soobschenija/novosti/ukra-nska-arm-ja-k-lk-sne-skorochennja-chi-f-nansove-za-bezpechennja.html>

6. Кількість правоохоронців в Україні може сильно скоротитися [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kadrovik.ua/content/k-lk-st-pravookhoronts-v-v-ukra-n-mozhe-silno-skorotititsya>

7. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо приведення штатної чисельності правоохоронних органів у відповідність до європейських стандартів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=45928

8. The Global Competitiveness Report 2014-2015 // Klaus Schwab, Editor / World Economic Forum. – 2014. – 549 p.

9. Матеріали круглого столу «Протидія міжнародному тероризму й організованій злочинності: сучасні цивілізаційні виклики для України / Оцінка загрози організованої злочинності в Україні за 2015 рік. – Київ: В-во «ВайтЕРАЙТ». – 2012. – С. 21.

10. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Том I. Випуск 1 (15). – Київ, 2014. – С. 200.

11. Затаились и ждут. Вернётся ли «русская весна» в Лисичанск? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://informatory.lg.ua/archives/138383>

12. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/628075>

13. Експертна доповідь «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/Eks_d2007/index.htm

14. Олексієнко О. З плавильного казана імперії [Електронний ресурс] / О. Олексієнко // Тиждень. – 2011. – 28 листопада. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/35590>

15. Євген Марчук: «Проблема сучасної України – це ігнорування близького і далекого історичного досвіду» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://innovations.com.ua/ua/articles/op-manage/19536/jevgen-marchuk-problema-suchasnoji-ukrajini-ce-ignoruvannya-blizkogo-i-dalekogo-istorichnogo-dosvidu>

16. Дмитренко М. А. Спеціальні інформаційні впливи / М.А.Дмитренко // Збірник наукових праць Інституту СЗРУ. – 2014. – № 8. – С. 156–167.

17. Журналистов ВГТРК могли убить преднамеренно [Електронний ресурс] / Тетяна Байкова. – Режим доступу: <http://izvestia.ru/news/572579>

18. Мирослав Попович: Більшість росіян далекі від розуміння свого трагічного становища [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/36686.html>

19. Опитування, проведене компанією TNC 3–8 вересня 2015 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: «Обозреватель»/ukr.net/2015/11/17/
20. Более 70% граждан поддерживают независимость Украины – опрос. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unian.net/society/1113641-bolee-70-grajdan-podderjivayut-nezavisimost-ukrainyi-opros.html#>
21. Общество без доверия / Под редакцией Е.Головахи, Н.Костенко, С.Макеева. – Киев: Институт социологии НАН Украины, 2014.
22. Відомості про результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref
23. Куромія Хіроакі. Зрозуміти Донбас / Хіроакі Куромія. – К.: Дух і літера. – 2015.
24. Казанський Денис. Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі / Денис Казанський. – К.: Темпора, 2015.
25. Куромія Хіроакі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002.
26. Влада дуже ризикує, підштовхуючи різномовних людей, – Любомир Гузар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zz.te.ua/vlada-duzhe-gyzykuyu-pidstovhuyuchy-riznomovnyh-lyudej-lyubomyr-huzar/>
27. Повна версія звіту «Дослідження читання книжок в Україні - 2014» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/gfkukraine/ss-39758804?related=1>
28. Москаль Г.Г. Досвід організації співпраці деяких європейських країн зі співвітчизниками за кордоном / Г.Г.Москаль, А.А.Попок. – К., 2003.
29. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Повідомлення Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
30. Дмитренко М.А. Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національній безпеці України: монографія / М.А.Дмитренко. – К: Знання України 2006. – 348 с.
31. Выступление Путина: «Новороссия» и другие яркие цитаты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.bigmir.net/world/809994-Vystuplenie-Putina-Novorossija-i-drugie-jarkir-citaty>
32. Яницкий О.Н. Социология риска / О.Н. Яницкий. – М.: Изд-во LVS, 2003. – 192 с.
33. Стан умов праці найманих працівників у 2013 році. Статистичний бюлетень/ Державна служба статистики України. – Київ, 2014.
34. Шибалов Є. Некроіндустріалізм: назад у майбутнє / Є.Шибалов // Зеркало недели. – 2013. – 11 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/nekroindustrializm-nazad-u-maybutnye.html>

35. Питюренко Е.И. Территориальные системы городских поселений Украинской ССР / Е.И. Питюренко. – К.: Наук. думка, 1983. – 205 с.

36. «Если вместо головы снаряд...». Як формувалась ідентичність Донбасу. Ольга Клінова. Інтерв'ю з соціологом, д.с.н. Оксаною Міхєєвою [Електронний ресурс] // Українська правда. Історична правда. – 11.12.2014. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/12/11/146063/>

37. Попов В.Б. Социокультурная гетерогенность Украины в индустриальном и постиндустриальном измерениях / В. Б. Попов // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25–26 травня 2006 р./ Наук. ред. І.Д. Кононов. – Луганск: Знання, 2006. – 368 с.